

६. भारतातील सामाजिक समस्या

६.१ 'सामाजिक समस्या' : अर्थ आणि स्वरूप

६.२ वृद्धांच्या समस्या

६.३ बेरोजगारी

६.४ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

६.५ घरगुती हिंसाचार

६.६ व्यसन (मद्य, आंतरजाल, भ्रमणध्वनी)

६.१ सामाजिक समस्या : अर्थ आणि स्वरूप

या आधीच्या अभ्यासक्रमातील घटकात तुम्ही भारतातील सामाजिक चळवळींची माहिती घेतलीत. त्यावरून तुम्हांला समजले असेल की अनेकांना जाणवलेल्या सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी सामाजिक चळवळी उदयाला आल्या.

'सामाजिक समस्या' म्हणजे काय? याचा विचार करण्याआधी आपण 'वैयक्तिक समस्या' म्हणजे काय? याचा विचार करूया. अर्थातच ते करत असताना एक गोष्ट आपण लक्षात ठेवायला हवी की व्यक्ती केव्हाही एकटी नसते, ती कायमच कोणत्या ना कोणत्या समूहाचा भाग असते. त्यामुळे हे समजून घेणे आवश्यक आहे की 'समस्या' ही एक दुपदरी प्रक्रिया आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला एकटेपणाची समस्या भासत असेल. या समस्येचे मूळ मात्र आसपासच्या माणसांनी काही कारणांमुळे त्या व्यक्तीशी असलेले संबंध तोडल्यामुळे ती व्यक्ती एकटी पडणे या घटनेत असू शकेल. कदाचित त्या व्यक्तीच्या स्वभावातील काही गोष्टी इतरांना आवडत नसल्यामुळेही त्या व्यक्तीला एकटेपणा जाणवू शकेल. उदाहरणार्थ, त्या व्यक्तीच्या स्वभावातील अहंमन्यता.

वैयक्तिक समस्यांची लक्षणे काय असतात?

(१) वैयक्तिक समस्या फक्त संबंधित व्यक्तीला जाणवत असते, इतरांना नाही.

(२) समस्येचे कारण त्या व्यक्तीशी निगडित असू शकते. उदाहरणार्थ, त्या व्यक्तीच्या विशिष्ट सवयी,

आळस, निरुत्साह आणि व्यक्तिमत्त्वाची घडण. समस्येचे कारण त्या व्यक्तीचा वावर असलेल्या समूहामध्ये किंवा समाजामध्येही असू शकते. उदाहरणार्थ, त्या व्यक्तीच्या शैक्षणिक गुणवत्ता, क्षमता यांनुसार योग्य नोकरीची संधी उपलब्ध नसणे, समाजातील लोकांची मानसिकता जुनाट पद्धतीची असणे, राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे समाजात विधायक गोष्टी न घडणे, वगैरे.

(३) स्वतःच्या वैयक्तिक समस्या सोडवण्यासाठी स्वतःच प्रयत्न करणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, एक विद्यार्थी म्हणून केवळ प्रयत्न कमी पडत असल्यामुळे किंवा प्रयत्नच न केल्यामुळे तुम्हांला कमी गुण मिळत असतील, तर ही समस्या जाणीवपूर्वक प्रयत्न केल्यानेच सुटू शकेल. त्यासाठी तुम्हांला स्वयंप्रेरणा आणि इच्छाशक्ती गरजेची आहे.

(४) वैयक्तिक समस्यांना सामोरे जाणे आणि त्या सोडवणे हे वाटते तितके सोपे नाही. काही व्यक्तींजवळ समस्या सोडवण्याची अंतःप्रेरणा असेल, तर काहींना त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी बाह्य मदतीची आवश्यकता भासेल. जसे की, कुटुंबातील सदस्य, मित्र, शिक्षक, आध्यात्मिक, धार्मिक गुरू, समुपदेशक अशा लोकांकडून समस्याग्रस्त व्यक्तीला प्रोत्साहन आणि आधार मिळू शकतो. काही वेळा तज्ञ समुपदेशकाचे मार्गदर्शन घेणे आवश्यक असते.

'सामाजिक समस्या' म्हणजे नेमके काय? येथे आपण काही व्याख्यांचा विचार करूया.

 फुलर आणि मायर्स : "सामाजिक समस्या ही अशी स्थिती आहे की, ज्यामध्ये काही सामाजिक संकेतांच्या विपरीत वर्तन करणाऱ्या आणि त्यात आनंद मानणाऱ्या व्यक्तींची संख्या लक्षणीयदृष्ट्या मोठी असते".

 ब्रूम आणि सेल्झनिक : सामाजिक समस्या ही "मानवी नातेसंबंधामधील अशी परिस्थिती असते की ज्यामुळे समाज किंवा समाजातील अनेकांच्या महत्त्वाच्या आशाआकांक्षांना धोका उत्पन्न होतो".

👉 **हॉर्टन आणि लेस्ली** : सामाजिक समस्या ही “अशी स्थिती असते की ज्याचा मोठ्या संख्येने लोकांवर होणारा परिणाम अनुचित पद्धतीने होत असतो आणि एकत्रित होऊन त्यावर काही उपाय शोधता येईल असे काहीना वाटत असते.”

सामाजिक समस्येच्या वर दिलेल्या व्याख्यांमध्ये काही साम्यस्थळे आहेत :

- विशिष्ट प्रकारची वर्तणूक ही समाजातील बहुतांश लोकांना अमान्य असते.
- अशा प्रकारची वर्तणूक समस्याजनक असते कारण ती प्रचलित सामाजिक नियमांच्या विरोधी किंवा लोकांच्या आशाआकांक्षांच्या विरोधी असते.
- अशा परिस्थितीमध्ये समस्येच्या निराकरणासाठी सामूहिकरीत्या काम करण्याची आवश्यकता आहे, अशी भावना निर्माण होते.

२१व्या शतकात भारताला भेडसावणाऱ्या महत्त्वाच्या सामाजिक समस्यांचा विचार या पाठात केला आहे.

६.२ वृद्धांच्या समस्या

आपणा सर्वांच्याच कुटुंबामध्ये काही वृद्ध सदस्य असतात. कदाचित आपल्यापैकी काहीना त्यांची शुश्रूषा करताना येणाऱ्या समस्यांचा अनुभवही असेल. त्यांच्या गरजा वेगळ्या असतात आणि त्या गरजांकडे पुरेसे लक्ष देणे आवश्यक असते. तुम्ही बातम्यांमध्ये वृद्ध पालकांना टाकून देणारे किंवा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणारे अशा लोकांबद्दल ऐकले असेलच. वृद्धांची संपत्ती आपल्याला मिळावी या हव्यासापायी त्यांच्याबाबतीत घडणाऱ्या गुन्हेगारी कृत्यांबद्दलही तुम्ही वाचले असेलच. वृद्धत्व येणे म्हणजे काय? वृद्धत्व येणे ही एक नैसर्गिक आणि अपरिहार्य घटना आहे. थोडक्यात सांगायचे तर वृद्धत्व म्हणजे व्यक्तीमध्ये होत जाणारे शारीरिक आणि मानसिक बदल. या बदलांचा परिणाम व्यक्तीचे सामाजिक जीवन आणि वैयक्तिक जीवनपद्धती यांवर होत असतो.

व्याख्या

👉 **हेस** : “जीवनातील एक अपरिहार्य आणि अपरिवर्तनीय अवस्था”.

👉 **बायरेन आणि रेनर** : “वृद्धत्वाचा संबंध समान वातावरणीय परिस्थितीमधील, समान जनुकीय घडण असणाऱ्या उत्क्रांत सजीवांमध्ये त्यांच्या शारीरिक वयानुसार घडून येणाऱ्या बदलांशी आहे”.

वृद्धत्वाची वैशिष्ट्ये

स्ट्रेहलर याने वृद्धत्वाची चार वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे :

- (१) वृद्धत्व हे वैश्विक आहे. रोग काहीना होतात, मात्र वृद्धत्व प्रत्येकाला येते.
- (२) वृद्धत्व हळूहळू आणि अखंडपणे चालणारी प्रक्रिया आहे.
- (३) वृद्धत्व हा सजीवांच्या जीवनप्रवासाचा अंगभूत भाग आहे.
- (४) वृद्धत्व झीज होण्याच्या प्रक्रियेचा परिणाम आहे.

एखाद्या व्यक्तीच्या वृद्धत्वाचे निर्देश त्याच्या शारीरिक वयाच्या आधारे करणे, ही सर्वसामान्य पद्धती आहे. ती व्यक्ती जन्माच्या दिवसापासून वर्तमान दिवसापर्यंत किती वर्षे जगली हा शारीरिक वय ठरवण्याचा निकष असतो. हा एक निश्चित आणि मोजता येण्याजोगा निकष आहे. भारतामध्ये वयोमानाची ६० वर्षे ही किमान मर्यादा व्यक्तीचा जनगणनेच्या वेळी ‘वृद्ध’ या श्रेणीत समावेश होण्यासाठी मान्य केलेली आहे.

भारतामध्ये वृद्धांची लोकसंख्या वाढते आहे. वाढलेले आयुष्यमान आणि घटलेला मृत्यूदर ही वृद्धांची लोकसंख्या वाढण्यामागील कारणे आहेत.

कृती १

वृद्ध व्यक्तींच्या समस्यांविषयी वर्गांमध्ये चर्चा करा. त्यासाठी कुटुंबातील इतर सदस्यांशी बोला आणि त्यातून मिळालेली माहिती वर्गात सांगा. तुम्हांला जर तुमच्या परिसरातील आसपासच्या व्यक्तींशी प्रत्यक्ष संवाद साधता येणे शक्य असेल तर त्यातून तुम्हांला जाणवलेल्या विशेष गोष्टीही वर्गातील चर्चेमध्ये मांडा.

वृद्धत्वाच्या समस्या

(१) **आरोग्यविषयक** : शारीरिक, मानसिक आणि

भावनिक स्वास्थ्य म्हणजे आरोग्य. वाढत्या वृद्धत्वाबरोबर शरीराच्या विविध अवयवांची झीज होण्यास सुरुवात होते. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या शारीरिक अशक्तपणाच्या आणि आरोग्याच्या समस्यांचा संबंध दात, हाडे, पोट, हृदय, ऐकू येणे, दृष्टी इत्यादींसंबंधीच्या तक्रारींशी असतो. या शारीरिक तक्रारींच्या बरोबरीने मानसिक समस्याही उद्भवू शकतात. त्यामध्ये कुटुंबातील इतरांपासून तुटल्याची जाणीव, त्यांच्याबरोबर संघर्ष, असमाधानाची जाणीव, वैफल्याच्या भावनेतून आलेले नैराश्य, अस्वस्थता, एकटेपणा इत्यादींचा समावेश असतो. आरोग्यासाठी भावनिक स्वास्थ्यही महत्त्वाचे असते.

(२) एकटेपणा : ही समस्या मानसिक आहे असे वाटले तरी तिचा उगम वृद्धांच्या जीवनातील प्रत्यक्ष अनुभवांमध्ये असतो. विशेषतः कोणाचीही सोबत नसणे, मुलेबाळे नसणे, एकट्यानेच वृद्धाश्रमामध्ये किंवा दुर्गम भागात राहणे यांसारख्या गोष्टींमुळे एकटे पडल्याची भावना बळावत जाते. पती किंवा पत्नीचा मृत्यू, पूर्वी करत असलेली कामे वयामुळे करता न येणे यांमुळे एकटेपणाच्या भावनेत भर पडते. काही वृद्धांना त्यांच्या स्वतःच्या किंवा मुलांच्या घरातून हाकलून दिल्याच्या घटनाही घडतात. काहींना कुटुंबातील किंवा शेजारपाजाऱ्यांमधील आपले महत्त्व कमी झाल्यासारखे वाटत राहते.

(३) छळ : अनेकदा ज्येष्ठ आणि वयोवृद्ध व्यक्तींना सक्तीने काम करायला लावणे, क्रूरपणे वागवणे, छळ करणे, कुचेष्टचा विषय बनवणे, त्रास देणे यांसारख्या गोष्टींच्या बातम्या आपण अनेकदा वाचत असतो. त्यांना अशा गोष्टींना कुटुंबामध्ये तसेच बाहेरील जगात सामोरे जावे लागते. त्यांच्या बाबतीत शारीरिक छळ आणि घरगुती हिंसेचे अनेक प्रसंग घडत असतात. आपल्याला अनेकदा पैसे, अन्न किंवा कपड्यांसाठी भीक मागणारे वयोवृद्ध पहायला मिळतात.

(४) आर्थिक असुरक्षितता : अनेक वृद्ध व्यक्ती त्यांच्या कुटुंबांवर आर्थिक आधारासाठी अंशतः किंवा पूर्णतः अवलंबून असतात. पितृप्रधान संस्कृतीमध्ये सर्वसाधारणपणे त्यांची जबाबदारी मुलावर किंवा मुलांवर पडते. दैनंदिन आणि वैद्यकीय गरजा भागवण्यासाठी सर्वच वृद्ध व्यक्तींना निवृत्तीवेतनासारखा स्रोत उपलब्ध

असतोच असे नाही. त्यामुळे काही वृद्ध व्यक्ती आर्थिक आधार आणि मदत यांसाठी कुटुंबातील इतर व्यक्तींवर अवलंबून असतात.

(५) सहानुभूतीचा अभाव : व्यस्त वेळापत्रके, जीवनपद्धतीमधील यांत्रिकता, भौतिक सुखांची हाव यामध्ये अडकलेल्या जगात जगणारे लोक बहुतेक वेळा वृद्धांच्या गरजांकडे लक्ष देण्यास उत्सुक नसतात. कुटुंबातील सदस्य किंवा नातेवाईकही सहसा वृद्धांच्या समस्यांवर घरच्या घरीच आपापल्या सोयीने जुजबी उपाय शोधण्याच्या मार्गे असतात. घरातील तरुण मुले, प्रौढ किंवा काळजी घेणाऱ्या इतर व्यक्तींना वृद्धांच्या समस्या नीटपणे समजून घेता येत नाहीत. वृद्धांना वागवताना त्यांच्याकडून जबरदस्ती केली जाण्याची शक्यता असते.

(६) मानसिक आरोग्याच्या समस्या : यामध्ये अस्वस्थता आणि नैराश्य या समस्यांचे प्रमाण वृद्धांमध्ये अधिक असल्याचे दिसते. या समस्यांच्या बरोबरीने आपण कुटुंब, मित्र आणि नातेवाईकांना भार झालो आहोत, अशी अपराधी भावनाही अनेकांमध्ये बळावलेली दिसते. मात्र आता या समस्यांमधून बाहेर पडण्यासाठी मानसोपचार घेण्याबद्दलचे गैरसमज कमी होत असून त्याबद्दलचा नकारात्मक दृष्टिकोन बदलत आहे.

(७) आरोग्यसेवांच्या उपलब्धतेचा अभाव : अनेकदा शारीरिक किंवा मानसिक आजारांच्या उपचारासाठी उपलब्ध असलेल्या आरोग्यसेवांचा लाभ घेणे वयोवृद्ध व्यक्तींना शक्य होत नाही. विशेषत्वाने वृद्धांमध्ये आढळणाऱ्या कंपवात (Parkinson's) स्मृतीभ्रंश (Alzheimer's), अनियमित मलत्याग (Irritable Bowel Syndrome), मूत्राशयाच्या स्नायूंची शिथिलता (Incontinence) अकार्यक्षमता यांसारख्या शारीरिक आणि मनोविदलता (Schizophrenia), द्विध्रुवीय मनोविकार (Bipolarity), पराकोटीच्या वैफल्यातून आलेले नैराश्य (Depression), कंटाळा, आदरास पात्र नसल्याची भावना यांसारख्या मानसिक आरोग्याच्या समस्यांच्या उपचारासाठी पुरेशा सुविधांचा अभाव असतो. तसेच जिथे या सुविधा उपलब्ध आहेत तिथे जाऊन त्यांचा लाभ घेणे अनेक वृद्धांना शक्य होत नाही.

(८) वृद्धाश्रमांची अपुरी संख्या : देशातील वृद्धाश्रमांची संख्या खेदजनक वाटावी इतकी अपुरी आहे. जे थोडेफार वृद्धाश्रम आहेत ते समाजातील अनेक गरीबांना परवडण्याजोगे नाहीत. जे वृद्धाश्रम चालवले जातात त्यांमध्ये आवश्यक सोयीसुविधांचा अभाव असल्याचे आढळते, तसेच वृद्धांची काळजी घेताना त्यामध्ये आपुलकीचा अभाव असतो. या गोष्टींमागे असलेली व्यापारी वृत्ती आणि हाव दृष्टिआड करता येणार नाही.

(९) दुर्बल घटक : भारतीय समाजातील दुर्बल घटकांमधील वयोवृद्ध व्यक्तींची परिस्थिती तर अधिकच वाईट आहे. यांमध्ये स्त्रिया, समलैंगिक, उभयलैंगिक, तृतीयपंथी आणि अपंग व्यक्तींचा समावेश होतो. एकटी राहणारी स्त्री, शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक दृष्ट्या सक्षम नसलेल्या व्यक्तींच्या बाबतीत अनेकदा सेवाशुश्रूषा करण्यास मनुष्यबळ उपलब्ध नसते.

(१०) शोषण : व्यक्तिगत स्वच्छता राखणे, बँक आणि कायदेशीर व्यवहार यांच्या दस्तावेजांवर सही करणे यांसारख्या गोष्टींसाठी दुसऱ्यांवर अवलंबून असणाऱ्या वयोवृद्ध व्यक्ती अनेकदा शोषणाला बळी पडण्याची शक्यता असते.

ज्येष्ठ नागरिक/वयोवृद्ध यांच्या समस्यांवरील उपाययोजना

(१) सरकारची भूमिका : वृद्धांच्या देखभालीसाठी धोरण आखणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे ही केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील 'सामाजिक न्याय आणि मनुष्यबळ विकास' खात्याची जबाबदारी असते. ही जबाबदारी राज्य सरकारे, सेवाभावी संस्था आणि नागरी समाज यांच्या साहाय्याने पार पाडली जाते.

(२) सरकारी धोरणे : जानेवारी १९९९ मध्ये वृद्ध व्यक्तींच्या स्वास्थाची काळजी घेण्यासाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले. वृद्ध व्यक्तींना आश्रय देणाऱ्या वृद्धाश्रमांची निर्मिती करणे, वृद्धांना आधार देणे, वृद्धांच्या समस्यांबाबत समाजामध्ये जागृती करणे, आरोग्यकेंद्रांमधून वृद्धांसाठी आवश्यक असणाऱ्या सेवा-सुविधा पुरवणे, असुरक्षित घटकांच्या सुरक्षिततेची व्यवस्था करणे वगैरे गोष्टींसाठी राज्यसरकारांकडून

मिळणारे सहकार्य या धोरणामध्ये गृहीत धरलेले आहे.

(३) अंमलबजावणीची योजना : वृद्धांसाठी जाहीर केलेल्या योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी असलेली यंत्रणा मंत्रिमंडळातील विविध मंत्र्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या खात्यांच्या एका समन्वयित समितीद्वारे राबवली जाते.

(४) सेवाभावी संस्थांची भूमिका : भारतातील बिगारसरकारी सेवाभावी संस्थांनी वृद्धांच्या साहाय्यासाठी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. उदाहरणार्थ, 'हेल्पएज इंडिया', 'हार्मनी इंडिया', 'दादा दादी', 'डिग्निटी फाउंडेशन', 'नाईटिंगेलस मेडिकल ट्रस्ट', 'सीनेजरर्स' इत्यादी. आता या कामाला बळ देण्यासाठी आंतरजालाद्वारे काम करणारे गट स्थापन झालेले आहेत.

(५) शिक्षणव्यवस्थेची भूमिका : सामूहिक सेवाप्रकल्पांच्या माध्यमातून (कम्युनिटी सर्व्हिस प्रोजेक्ट्स) किंवा संपर्कयोजनांद्वारे (आऊटरच प्रोग्रॅम्स) किंवा सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादनाच्या कार्यातून (सोशली युजफुल प्रॉडक्टिव्ह वर्क) आणि एन.एस.एस. द्वारे शाळांना ज्येष्ठ नागरिक, वयोवृद्ध यांच्या समस्यांच्या बाबतीत प्रबोधनाचे कार्य करता येणे शक्य आहे. असे कार्यक्रम राबवल्यामुळे वृद्धांच्या शारीरिक, भावनिक, आर्थिक, मानसिक आणि वैद्यकीय गरजांबद्दल समाजात जागृती निर्माण होईल आणि समाजामध्ये त्याबद्दलची योग्य मूल्ये रुजू शकतील.

(६) कुटुंबाची भूमिका : कुटुंबातील सर्वच सदस्य नातेवाईकांनी कुटुंबात पोषक वातावरण ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कुटुंबातील ज्येष्ठ व्यक्तींकडे असणाऱ्या अनुभवाचा व जाणतेपणाचा आदर केला पाहिजे. त्यांना घर, शेजारपाजार आणि समाजामध्ये घडणाऱ्या गोष्टींमध्ये सामावून घेतले जावे असे वातावरण निर्माण करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली पाहिजे.

तुमची प्रगती तपासून पहा.

१. वृद्धांच्या संदर्भातील कोणत्याही तीन समस्यांचे वर्णन करा.
२. वृद्धांच्या समस्यांवरील तीन उपाययोजना सांगा.

कृती २

१० विद्यार्थ्यांचा एक असे गट तयार करा. प्रत्येक गटाने आसपासच्या परिसरातील १० व्यक्तींची निवड करा. त्यांच्या मुलाखती घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करा. त्याचा उपयोग करून घेतलेल्या मुलाखतींमधून कुटुंब, कुटुंबातील सदस्यांची संख्या, प्रत्येकाची शैक्षणिक पात्रता, प्रत्येकाचा व्यवसाय-धंदा इत्यादी गोष्टींची माहिती मिळवा. साधारणपणे १० ते १५ पृष्ठांचा वृत्तांत तयार करा आणि वर्गात त्याचे सादरीकरण करा.

६.३ बेरोजगारी

खाली दिलेली आकडेवारी पहा.

विभाग	उपलब्ध नोकऱ्या	अर्जदारांची संख्या
पशुपालन	७२९	३.३ लाख
अर्थखाते	९३२	१.७ लाख
वनविभाग	९५१	४.०२ लाख
महसूल विभाग	१,८०२	५.६४ लाख
एकूण	४.४१४	१४.६६ लाख

वरील आकडेवारीतून हे स्पष्ट दिसते की उपलब्ध नोकऱ्यांपेक्षा अर्जदारांची संख्या कितीतरी पटींनी अधिक आहे. ज्या अर्जदारांची निवड होणार नाही त्यांचे काय होईल, याची तुम्ही कल्पना करू शकता का? त्यातील काहीना नोकरी मिळेल, परंतु कदाचित ती त्यांच्या पात्रतेशी जुळणारी नसेल, काहीजण स्वतःचा व्यवसाय सुरू करतील, परंतु त्यातील बहुसंख्य रोजगाराच्या संधीपासून वंचित राहतील. यावरून बेरोजगारीच्या समस्येची गंभीरता लक्षात येईल.

बेरोजगारीचा अर्थ

जेव्हा जेव्हा बेरोजगारीची चर्चा होते तेव्हा मुख्यतः ज्यांना नोकरी किंवा व्यवसायाची संधी मिळालेली नाही अशा लोकांचा संदर्भ दिला जातो. तसेच त्यामध्ये फक्त १५-५९ या वयोगटातील लोकांचा विचारात घेतलेले असते. 'बेरोजगार' या संज्ञेची व्याख्या "ज्या व्यक्ती

रोजगार शोधण्याच्या प्रयत्नात आहेत आणि सेवा देण्यासाठी उपलब्ध आहेत, परंतु तशा प्रकारच्या कोणत्याही संधीपासून वंचित राहिलेल्या आहेत, अशा व्यक्ती", अशी केली जाते. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस (NSSO) या संस्थेने केलेल्या 'द पिरिऑडिक लेबर फोर्स सर्व्हे (PLFS)' या पाहणीच्या अहवालानुसार ग्रामीण भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण ५.३% इतके तर शहरी भागात ७.८% इतके आहे. आर्थिक वर्ष २०१८ मध्ये संपूर्ण भारतातील रोजगारीचे प्रमाण ६.१% इतके होते. NSSO च्या अहवालानुसार ज्या व्यक्तीला एका आठवड्यात १४ तासांहून अधिक, वेतन मिळवून देणारे काम मिळत नाही अशी व्यक्ती 'बेरोजगार' असते. औद्योगिक क्षेत्रातील मंदी हे बेरोजगारीचे एक कारण असू शकते. पर्यटन, सागरी वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण, बांधकाम, कापड उद्योग यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेत असमतोल निर्माण झाल्यास थोड्या काळासाठी मंदीची लाट येते.

बेरोजगारीची कारणे

बेरोजगारीची कारणे अनेक गोष्टीतून उद्भवलेली असू शकतात.

(१) आवश्यक कौशल्यांचा अभाव : बऱ्याचदा अशी परिस्थिती असू शकते की औद्योगिक किंवा संयुक्त व्यापारी क्षेत्रांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या नोकऱ्यांसाठी आवश्यक असलेली कौशल्ये आणि अर्जदाराने प्राप्त केलेली कौशल्ये यांचा मेळ बसत नाही. अशा व्यक्ती बेरोजगार राहतात किंवा त्यांच्या पात्रतेपेक्षा कमी पात्रतेची आवश्यकता असलेल्या जागांवर नोकरी करत राहतात. तसेच तंत्रज्ञानात वेगाने होणाऱ्या प्रगतीमुळे अनेक कामगारांची कौशल्ये अनावश्यक ठरतात आणि त्यामुळे ते बेरोजगार होतात. उदाहरणार्थ, टंकलेखनाची सरकारी परीक्षा आता आंतरजालस्थळाचा वापर करून घेतली जाते. पूर्वीप्रमाणे टंकलेखनाचे यंत्र वापरून टंकलेखन करण्याचे कौशल्य आता कालबाह्य आणि अनावश्यक ठरले आहे.

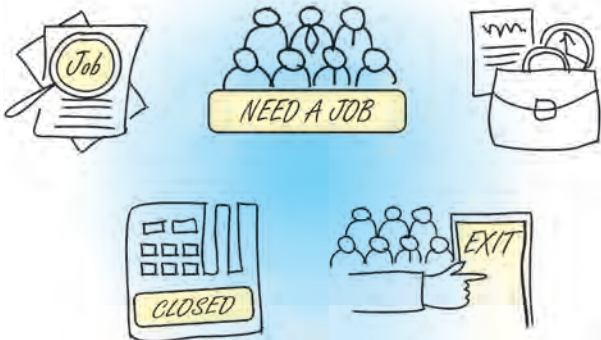
(२) नोकऱ्या बदलणे : जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची नोकरी काही कारणाने सुटते किंवा व्यक्ती एक नोकरी सोडून दुसऱ्या नोकरीच्या शोधात असते, तेव्हा मधल्या

काळात ती बेरोजगार असते. उदाहरणार्थ, पावसाळ्यात शेतीच्या कामात गुंतलेला शेतकरी कापणीनंतर रिकामा असतो. त्या काळात तो बेरोजगार असतो आणि अनेक शेतकऱ्यांना तात्पुरत्या मजुरीच्या शोधावर शहरांकडे जावे लागते. त्या काळात खेड्यांमधून शहरांकडे येणाऱ्यांचा ओघ वाढतो.

(३) अर्थव्यवस्थेतील चढउतार : जागतिक अर्थव्यवस्थेत चढ-उतार होत असतात. उदाहरणार्थ, बांधकाम आणि गृहनिर्माण क्षेत्रात प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या उलाढालींचा काळ आणि त्यानंतर मंदीचा काळ असे चक्र अपरिचित नाही. मंदीच्या काळात कामगारांच्या हातात काम नसण्याची शक्यता मोठी असते. ज्या वेळेस अर्थव्यवस्था चढतीवर असते तेव्हा नोकऱ्यांची उपलब्धता वाढते.

(४) हंगामानुसार बदलणारी स्थिती : काही उद्योगक्षेत्रांमध्ये ठराविक काळातच कामगारांची आवश्यकता असते. त्यानुसार त्या क्षेत्रातील नोकऱ्यांचा हंगाम ठरतो. उदाहरणार्थ, कृषीक्षेत्र, बँकिंग आणि सागरी वाहतूक. अशा काळात होणाऱ्या स्थलांतरांचा शहरांतील बेरोजगारीच्या स्थितीवर प्रभाव पडतो. भारतातील कृषीक्षेत्र मोसमी पावसावर अवलंबून असल्यामुळे त्या क्षेत्रातील रोजगार हंगामी असतो.

(५) मागणी आणि पुरवठा यांतील तफावत : अनेक उद्योगांमध्ये नोकरी मिळवण्यासाठी इच्छुक असणाऱ्या पात्र उमेदवारांची संख्या आणि नोकरीच्या उपलब्ध असणाऱ्या संधी यांमध्ये मोठी तफावत असते. अनेक सुशिक्षित बेरोजगारांना पांढरपेशा नोकरी मिळावी अशी इच्छा असते आणि ते साहजिकच इतर प्रकारची नोकरी करण्यास उत्सुक नसतात.

बेरोजगारीचे संकट

बेरोजगारीचे परिणाम

सर्वसाधारणपणे उत्पन्नाचा एक स्थिर स्रोत ज्यायोगे खर्चासाठी निधी उपलब्ध होईल आणि भविष्यातील तरतुदीसाठी बचत करता येईल या दृष्टीने बहुतेकांना नोकरी करण्याची इच्छा असते. परंतु वास्तव मात्र असे आहे की 'उत्पादनक्षम वयोगटांतील' अनेकजणांना नोकरी नसते. भारत सरकारच्या जनगणना खात्याने केलेल्या व्याख्येनुसार १५-५९ हा वयोगट उत्पादनक्षम असतो. भारतीय समाजाच्या संदर्भात विचार केला तर १२ वीत शिक्षण घेणारे तुमच्यापैकी बहुतेकजण १६-१७ या वयोगटातील आहात. ते नोकरी करत नाहीत किंवा त्यांच्याजवळ उत्पन्नाचा दुसरा स्थिर स्रोतही नाही. ते आर्थिक गरजांसाठी त्यांच्या कुटुंबावर अवलंबून आहेत. पुढील काही वर्षे स्वतंत्रपणे अर्थाजन करू लागेपर्यंत त्यांचे आर्थिक परावलंबित्व तसेच राहणार आहे. मुलींच्या बाबतीत असे दिसते की, बहुसंख्य कुटुंबांमध्ये त्यांना शिक्षण देण्याच्या गरजेची जाणीव निर्माण होत आहे, परंतु ती जाणीव म्हणावी इतकी तीव्र नाही. अनेक कुटुंबांमध्ये स्त्रियांनी घराबाहेर पडून अर्थार्जन करावे याला विरोध असतो. अशा तऱ्हेने १५-५९ वयोगटांतील उत्पादनक्षम व्यक्ती मोठ्या संख्येने बेरोजगार असण्याचे परिणाम काय असू शकतात, ते पाहूया.

(१) उपयोगात न आणलेले मनुष्यबळ : प्रत्येक कुशल-अकुशल उत्पादनक्षम व्यक्ती समाजात उपलब्ध असलेल्या मौल्यवान मनुष्यबळाचा हिस्सा असते. बेरोजगार प्रौढ व्यक्ती समाजात बहुसंख्येने असणे हे समाजहिताच्या दृष्टीने योग्य नव्हे कारण त्या समाजाच्या अर्थव्यवस्थेत काही भर घालू शकत नाहीत. उलट आर्थिकदृष्ट्या ते इतरांवर अवलंबून असतात.

(२) शैक्षणिक संधीचा अपव्यय : सुशिक्षित, प्रशिक्षित असूनही बेरोजगार असणाऱ्या अनेक व्यक्ती असतात. असेही असू शकते की त्यांना मिळालेले शिक्षण किंवा प्रशिक्षण नोकरी मिळवून देण्यास उपयोगी नसते. हे खरे आहे की अनेक शैक्षणिक अभ्यासक्रम औद्योगिक क्षेत्राच्या गरजा पाहता कालबाह्य झालेले आहेत. भारत सरकार शिक्षणक्षेत्रासाठी करोडो रुपये खर्च करते आणि तरीही शिकून बाहेर पडणाऱ्या तरुणांजवळ आवश्यक कौशल्याचा अभाव असतो किंवा ते

रोजगारक्षम झालेले नसतात, असे दिसते.

(३) शैक्षणिक पात्रता सुसंगत नसणे : ज्या क्षेत्रातले उच्च शिक्षण किंवा प्रशिक्षण घेतले आहे त्या क्षेत्रात नोकरी न मिळाल्यामुळे उच्च शिक्षणाची आवश्यकता नसलेल्या प्रशिक्षित क्षेत्रापेक्षा वेगळ्या क्षेत्रांमध्ये नोकरी करणाऱ्या तरुणांची अनेक उदाहरणे आहेत. उदाहरणार्थ, विद्यावाचस्पती पदवी (Ph.D) प्राप्त केलेली असताना कारकून म्हणून काम करणे.

(४) समाजविरोधी कारवाया : मनुष्याच्या सहनशीलतेला काही मर्यादा असतात. संधीच्या अभावामुळे कधीकधी माणसाची सहनशक्ती संपुष्टात येऊ शकते आणि योग्य संधीच्या अभावामुळे लोक नकळत समाजविरोधी कारवायांकडे वळू शकतात. शालेय शिक्षण अपुरे सोडलेली किंवा सोडावे लागलेली मुले अर्थार्जनासाठी गुन्हेगारी जगताकडे ओढली जातात.

(५) मानसिक आरोग्यावर परिणाम : बेरोजगारीला कंटाळल्यामुळे काहीजण पराकोटीच्या वैफल्याने ग्रासले जातात. वैफल्यामुळे आयुष्याकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहू लागतात. त्यांतील काही एकटेपणाला सामोरे जातात किंवा आत्महत्येस प्रवृत्त होतात.

(६) राष्ट्राच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम : राष्ट्राच्या विकासाचा विचार करता वाढत्या बेरोजगारीचा दीर्घकालीन परिणाम काय होऊ शकतो, याचा विचार तुम्ही कधी केला आहे का? समाजाचे भवितव्य घडवण्यात तरुण पिढीचा वाटा महत्त्वाचा असतो. अनेक तरुण मंडळी बेरोजगारीमुळे त्रस्त असणे, ही गोष्ट राष्ट्राच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम करणारी असते.

बेरोजगारीवर उपाय

(१) शिक्षणपद्धतीमध्ये बदल : शैक्षणिक अभ्यासक्रमामध्ये आणि शिक्षणपद्धतीत बदल करण्याची आवश्यकता आता निर्माण झाली आहे. ही जबाबदारी ज्यांच्या खांद्यावर आहे अशा तज्ज्ञांनी अधिक खुल्या दृष्टीने या प्रश्नाकडे पाहण्याची गरज आहे. विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमांच्या निवडीसाठी त्यांची आवड, गरज यांप्रमाणे अधिक पर्याय उपलब्ध करून द्यायला हवेत, ते विद्यार्थीकेंद्रित असायला हवेत. शैक्षणिक कार्यक्रम आखताना जर समाजाच्या गरजा, स्थानिक गरजा,

उद्योगक्षेत्राच्या गरजा विचारात घेतल्या गेल्या तर बदलत्या काळाला समर्थपणे सामोरे जाऊ शकणारे मनुष्यबळ विकसित होईल.

हे माहिती हवे

स्टार्टअपस् :

स्टार्टअपस् म्हणजे नेमके काय? स्टार्टअपस् ही एक किंवा अधिक उद्योजकांनी सुरू केलेली एक प्रथमावस्थेतील कंपनी असते. एखादे आगळ्यावेगळ्या उत्पादनाच्या किंवा सेवेच्या कल्पनेचे बीज घेऊन हे उद्योजक बाजारात उतरतात. अशा उद्योजकांना निधी उपलब्ध करून देणाऱ्या भांडवलदारांना 'इनक्युबेटर्स' असे म्हटले जाते. (ते स्टार्टअपस् उद्योग सुरू करण्यासाठी आणि बाजारात यशस्वी होण्यासाठी मदत करतात.)

माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील उद्योजकांनी स्टार्टअप उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन दिले आहे.

तुम्हांला माहित असू शकेल अशा काही स्टार्टअपस्ची नावे पुढे दिली आहेत :

ओएलए (ओला OLA), फ्लिपकार्ट, मेक माय ट्रिप, शॉपक्लूज, ट्राझू, झोमॅटो.

(२) कौशल्यांचा विकास : आताच्या शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थी जे शिकतो ते ज्ञानाभिमुख असते. ज्ञानाचे शिक्षणपद्धतीमधील स्थान अत्यंत मोलाचे असले तरी व्यवसायाभिमुख कौशल्यांच्या प्रशिक्षणाची गरजही अत्यंत निकडीची आहे. त्यामुळे उत्तम रोजगाराच्या संधींचा लाभ घेणे स्वयंरोजगार निर्माण करणे किंवा उद्योजक बनून इतरांसाठी रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण करणे या गोष्टी कौशल्याभिमुख अभ्यासामुळे शक्य होतील. उदाहरणार्थ, 'राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान' (RUSA) हा कार्यक्रम. उच्च शिक्षणाच्या संस्थांना रोजगाराच्या विविध क्षेत्रांमधील 'क्षमता बांधणी' विकसित करण्यासाठी समर्थ बनवणे हे या कार्यक्रमाचे ठळक वैशिष्ट्य आहे.

(३) व्यवसायाभिमुख अभ्यासक्रम : शिक्षणपद्धतीमध्ये व्यवसायाभिमुख अभ्यासक्रमांना

प्राधान्य देणे ही अनेक वर्षांची गरज आहे. तसे झाल्यास विद्यार्थ्यांना तांत्रिक व्यवसायांच्या शिक्षणाचा पर्याय निवडणे शक्य होईल. २०२० च्या शैक्षणिक धोरणानुसार माध्यमिक स्तरापासूनच व्यवसायाभिमुख अभ्यासक्रमांना असे प्राधान्य देण्यात आले आहे.

(४) औद्योगिक क्षेत्र आणि शिक्षण क्षेत्र यांचा सहयोग : औद्योगिक संस्था आणि शैक्षणिक संस्था यांच्या सहयोगातून काही शैक्षणिक कार्यक्रम हाती घेणे याबद्दल चर्चा होत आहेत. काही संस्थामधून असे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. त्यामध्ये विज्ञान, अभियांत्रिकी, औषध निर्मिती, वैद्यकीय, तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमे, फॅशन डिझायनिंग आणि व्यवस्थापन यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे.

(५) उद्योजकता आणि स्वयंरोजगार निर्मिती : भारत सरकार तरुणांना वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये स्वतंत्र उद्योग सुरू करण्यासाठी उत्तेजन देत आहे. ज्या तरुणांची आव्हानांना तोंड देण्याची आणि धोके पत्करण्याची तयारी असते त्यांच्यासाठी ही सुवर्णसंधी आहे. स्वयंरोजगार हासुद्धा बेरोजगारीवरील एक उपाय आहे.

तुमची प्रगती तपासून पहा.

१. तुमच्या मते बेरोजगारीची समस्या आटोक्यात आणण्यासाठी आपल्या शिक्षणपद्धतीद्वारे काय उपाययोजना करता येईल.
२. लोकशाही समाजासाठी बेरोजगारी अहितकारी का आहे? दोन कारणे द्या.
३. “लोकसंख्येची वाढ आणि बेरोजगारी यांच्यामध्ये जवळचे नाते आहे”. चर्चा करा.

हे माहिती हवे

खालील सरकारी योजनांची माहिती शोधा.

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGS) - २००९
- प्रधानमंत्री कुशल विकास योजना (PMKVY) - २०१५
- स्टार्टअप इंडिया इनिशिएटिव्ह - २०१६

उपक्रम ३

तुमच्या परिसरातील २२-३० या वयोगटातील पाच नोकरदार व्यक्तींच्या मुलाखती घ्या. त्यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी, त्यांचे कामाच्या जागेतील अनुभव आणि त्यांच्या आशाआकांक्षा या गोष्टींची माहिती घ्या. तुम्हांला त्यात काही साम्य दिसते का? वर्गात चर्चा करा.

६.४ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

भारताचे वर्णन कृषिप्रधान देश असे केले जाते. भारतातील ७०% लोक कृषी आणि कृषी क्षेत्राशी संबंधित व्यवसायात काम करतात. त्यामध्ये शेतकऱ्यांची संख्या अधिक आहे. गेल्या दशकात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही अत्यंत गंभीर सामाजिक समस्या आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची समस्या निर्माण होण्यास जबाबदार असणारी कारणे पाहूया.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमागील कारणे

(१) पर्यावरणाच्या न्हासाचा परिणाम : गेल्या काही वर्षांमध्ये नैसर्गिक पर्यावरणाच्या सुरक्षिततेसंदर्भात खूप चिंता व्यक्त केली जात आहे. मानवप्राणी निसर्गाकडून अधिकाधिक लाभ मिळवण्याच्या प्रयत्नात असतात. बेसुमार जंगलतोड, नैसर्गिक स्रोतांचा प्रमाणाबाहेर उपयोग, ‘विकासासाठी’ वैशिष्ट्यपूर्ण नैसर्गिक स्थळांचा विनाश, वाढते प्रदूषण आणि ओझोन वायूचा थर पातळ होण्यास कारणीभूत असणारे हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन, याच्या परिणामामुळे वितळू लागलेले बर्फाचे ध्रुवीय आवरण, तसेच हवामानातील अनपेक्षित बदल या सर्व गोष्टींचा अंतिम परिणाम नैसर्गिक पर्यावरणाचा न्हास होण्यात होतो. देश आणि महाराष्ट्रामध्ये एका भागात महापूर आणि त्याच वेळी दुसऱ्या भागात अवर्षण या घटना पर्यावरणाच्या न्हासाची निदर्शके आहेत. अशा परिस्थितीत पिकांचे अतोनात नुकसान होते. शेतकऱ्यांचे अर्थार्जनाचे मार्ग बंद होऊन प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होते.

(२) जागतिकीकरणाचा परिणाम : हे खरे आहे की आपले दैनंदिन जीवन आता जागतिकीकरणाच्या

प्रभावाखाली आलेले आहे. जागतिकीकरणामुळे बाजारीकरण आणि चंगळवाद यांमध्ये वाढ झाली आहे. एकंदरीत भौतिकवादी व्यवस्थेत नफेखोरी वृत्तीला चालना मिळाली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत परदेशी मालाचा शिरकाव झाल्यामुळे स्थानिक मालाच्या खपावर परिणाम झाला आहे. खुल्या बाजारपेठांमुळे परदेशी कृषीमाल भारतात मोठ्या प्रमाणावर आयात केला जातो. त्यामुळे भारतातील कृषीमालाच्या खपावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

(३) कर्जबाजारीपणा : शेतकरी प्रतिकूल परिस्थितीमधून बाहेर पडण्यासाठी बहुतेक वेळेला सरकारी संस्था, बँका किंवा सावकार यांच्याकडून कर्ज घेतात; परंतु जर पीक नीट आले नाही तर घेतलेले कर्ज फेडणे त्यांना अनेकदा शक्य होत नाही. नापिकीमुळे आर्थिक संकटात सापडलेला शेतकरी अखंड कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले आयुष्य जगत राहतो. शेतकऱ्यावर या परिस्थितीचे असह्य ओझे होते. यातील बरेचजण कुटुंबाचे एकमेव कमावते पुरुष सदस्य असतात. कर्त्या पुरुषाच्या मनावर असलेल्या या ओझ्यामुळे कळत नकळत घरातील पुढच्या पिढीवरही दडपण येऊ लागते. अशा निराशाजनक परिस्थितीत काही शेतकरी आत्महत्येचा निर्णय घेतात. याशिवाय महागडे बियाणे विकत घेण्यासाठी शेतकऱ्याला पुन्हा पुन्हा कर्ज घ्यावे लागते. त्यातून शेतकरी अधिकाधिक कर्जबाजारी होत जातो.

हे माहिती हवे

महाराष्ट्राच्या विदर्भ प्रदेशामधील शेतकऱ्यांनी कापसाचे उत्पादन वाढावे म्हणून बीटी (Bacillus thuringiensis) या नावाने ओळखले जाणारे सुधारित वाणाचे महागडे बियाणे वापरायला सुरुवात केली.

मात्र बीटी बियाणासाठी सिंचनाची उत्तम सोय असणे आवश्यक असते. ते नेहमीच, विशेषतः मोसमी पाऊस अपुरा झाला तर, शक्य होतेच असे नाही. अशा परिस्थितीत पिकाचे नुकसान होते. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक लागवडीसाठी बीटी बियाणे नव्याने विकत घ्यावे लागते.

(४) अज्ञान : कृषी क्षेत्रातील नवीन तंत्रज्ञान आणि लागवडीच्या पद्धती यांची माहिती शेतकऱ्यांना असतेच असे नाही. हे अज्ञान शेतकऱ्यांच्या प्रगतीमधील एक मोठा अडथळा आहे.

(५) जमिनमालकीची विषमता : भारतातील शेतकऱ्यांच्या मालकीच्या जमिनीचा निकष लावला तर असे दिसून येते की, ते वेगवेगळ्या भागात विभागले गेले आहेत. जसे की, मोठ्या जमिनीची मालकी असणारे शेतकरी, मध्यम भूधारक शेतकरी, अल्पभूधारक शेतकरी आणि भूमिहीन शेतमजूर. जमीनदारांकडे मोठ्या प्रमाणावर शेतजमिनीची मालकी असते. तसेच मध्यम ते छोटे भूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण मोठे आहे. त्यांच्या तुलनेत मोठ्या जमीनदारांची आर्थिक परिस्थिती सुरक्षित असते. भूमिहीन शेतमजूरांचा एक मोठा गट रोजंदारीसाठी इतरांच्या शेतजमिनीवर अवलंबून असतो.

(६) हुंडापद्धती : ग्रामीण भारतातील शेतकरी हुंडापद्धतीच्या प्रथेमुळे खचून गेलेला आहे. अनेकदा ते शेतकामाच्या निमित्ताने ते बँका, पतपेढ्या यांसारख्या संस्था किंवा सावकाराकडून कर्ज काढतात. परंतु कर्जाची रक्कम हुंडा देण्यासाठी आणि खासगी कामासाठी खर्च करून बसतात. हुंडा देणे हा कायद्याने गुन्हा असूनही ही दुष्ट प्रथा थांबलेली नाही. महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि मराठवाडा या भागांमध्ये झालेल्या शेतकरी आत्महत्येच्या घटनांमध्ये हे कारण प्रामुख्याने पुढे आलेले आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे परिणाम

(१) कुटुंबावर होणारा परिणाम : आत्महत्या करणारा शेतकरी जर कुटुंबाचा एकमेव मिळवता सदस्य असेल तर तो अर्थातच कुटुंबातील इतरांसाठी, विशेषतः त्याच्या बायकामुलांसाठी, एक जन्मभराचा भावनिक

धक्का असतो. त्यांचा आर्थिक आणि भावनिक आधारच गळून पडतो.

(२) पत्नीवरील परिणाम : कदाचित शेतकऱ्याच्या पत्नीला अर्थार्जनाची संपूर्ण जबाबदारी स्वीकारावी लागते. बहुतेकदा तिच्याजवळ काही विशेष कौशल्य नसते. पुरेसा अनुभव नसतो. अशा परिस्थितीत शारीरिक कष्टांची कामे करणे हा एकच पर्याय तिच्यापुढे शिल्लक राहतो.

(३) मुलांवरील परिणाम : मुलांनाही, अपरिपक्व वयात नवीन जबाबदाऱ्या उचलण्याची वेळ येते. काहींना शिक्षण अर्धवट सोडणे भाग पडते. पर्यायाने शाळेतील विद्यार्थी गळतीची संख्या वाढत जाते. एक पालक गमावण्याचे मुलांच्या मनावर उमटणारे वण अनेक प्रकारचे असतात.

(४) अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम : गावातील एखाद्याच शेतकऱ्याने आत्महत्या केली, तरी गावातील इतरांचे धैर्य कमी करण्यास ती घटना पुरेशी असते, हे उघड आहे. त्यामुळे तयार झालेले नैराश्याचे वातावरण गावातील तरुण मुलांना एक व्यवसाय म्हणून शेतीचा स्वीकार करण्यापासून परावृत्त करणारे असते. त्यातील अनेकजण कामाच्या शोधासाठी शहराकडे जाण्याचे ठरवतात. जर शेतीव्यवसाय हा तरुणांना आकर्षित करू शकला नाही तर त्याचा दीर्घकालीन परिणाम काय असू शकतो याची कल्पनाच न केलेली बरी.

(५) सामाजिक वातावरणावर होणारा परिणाम : एका शेतकऱ्याच्या आत्महत्येचा किंवा आत्महत्येच्या प्रयत्नाचा गावातील इतर रहिवाशांच्या मनावर होणारा परिणाम असहाय्यता, भावना, भय, लाज आणि न्यूनगंड या भावनांचे मळभ सर्व गावावर पसरून गावातील वातावरण दूषित होते. त्यामुळे गावातील लोकांचे मनोधैर्य खचू शकते. राज्यातील विशिष्ट भागातील किंवा एकंदरीतच महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या वाढत्या संख्येमागील हे वास्तव आहे. एखाद्या राज्याची राज्याबाहेरील प्रतिमाही अशा घटनांमुळे डागाळते.

शेतकरी आत्महत्या थांबवण्याचे उपाय

(१) संकटग्रस्त शेतकऱ्यांना आधार देण्याची

व्यवस्था : अवर्षण, नापिकी, कर्जबाजारी स्थिती यांसारख्या आपत्ती शेतकऱ्यांवर कोसळतात तेव्हा त्यांना आर्थिक आणि मानसिक आधार देण्यासाठी कायमस्वरूपी व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

(२) विमा : नैराश्यजनक परिस्थितीत असलेल्या शेतकऱ्याला आणि त्याच्या कुटुंबातील सदस्यांना दिलासा मिळावा यासाठी आयुर्विमा तर नापिकीच्या आणि किडीच्या नुकसानीसाठी शेतीचा पीक विमा मिळायला हवा.

(३) शेतकरी ते ग्राहक थेट विक्री योजना : ग्रामीण भागात शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा माल विक्रीसाठी भारताच्या अनेक भागांमध्ये पाठवला जाऊ शकतो. त्यासाठी दूरवरच्या बाजारपेठा आणि शेतकरी यांच्यामध्ये मध्यस्थांची, दलालांची साखळी उभी राहते. विक्रीतील नफ्याचा सर्वाधिक हिस्सा या मध्यस्थ आणि दलालांच्या खिशात जातो. शेतकऱ्याच्या, विशेषतः अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या वाट्याला नफ्यातील फारच कमी हिस्सा येतो. मध्यस्थ आणि दलाल यांचे महत्त्व कमी करणाऱ्या 'शेतकरी ते ग्राहक थेट विक्री योजना' शेतकऱ्यांचे शोषण थांबवू शकतील.

(४) पाण्याचा संचय (पाणीसाठा) : सिंचन ही शेतीची मूलभूत गरज आहे. मात्र भारतात पूर, अवर्षण हे नेहमीचेच आहे. त्या पार्श्वभूमीवर पावसाच्या पाण्याचा संचय आणि पाण्याचे व्यवस्थापन काळजीपूर्वक होणे आवश्यक आहे. पाण्याचा संचय करण्याची जबाबदारी फक्त सरकारची आहे अशी मनोधारणा चुकीची आहे. त्यासाठी विविध संस्था आणि व्यक्तीगत पातळीवर लोकांनीही पुढे येणे गरजेचे आहे.

(५) बँकांची भूमिका : बँका तसेच सहकारी पतपेढ्या यांनी कर्जवितरणाचे त्यांचे नियम आणि अटी शेतकऱ्याला जाचक ठरू नयेत हे पाहणे जरूरीचे आहे. तसेच शेतकऱ्यांना बचतीची सवय व्हावी म्हणून प्रयत्न करणेही गरजेचे आहे. बँका आणि आर्थिक निधीचा पुरवठा करणाऱ्या इतर संस्थांकडून कर्ज मिळवण्यातील कायदेशीर अडचणींमुळे शेतकऱ्यांना नाईलाजाने सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागते. अशा परिस्थितीत सरकारने जाहीर केलेल्या कर्जमाफी योजनांचा त्यांना फारसा उपयोग होत नाही. ते कायमच कर्जाच्या

ओझ्याखाली दबलेले आणि सावकाराच्या पाशात अडकलेले राहतात.

(६) आंतरपीकपद्धती : वर्षातून एकदाच एक पीक घेण्याऐवजी दोनदा किंवा शक्य असल्यास तीनदा पीक घेणे तसेच आंतरपिके घेणे हे अधिक लाभदायक ठरेल. त्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देणे आणि उत्तम बियाणे, खते, कीटनाशके सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

हे माहिती हवे

‘आंतरपीक घेणे किंवा मिश्र पीकपद्धती’ म्हणजे एकाच शेतात शेतीच्या एका हंगामात दोन किंवा अधिक पिके घेणे. हा बहुविध लागवडीचा प्रकार आहे.

प्रगती तपासा

- (१) “आंतरपीकपद्धती शेतकऱ्याला लाभदायक ठरेल”. चर्चा करा.
- (२) शेतकऱ्यापुढे सिंचनाची समस्या असते, असे तुम्हांला का वाटते? दोन कारणे द्या.
- (३) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवण्यासाठी त्यांना समुपदेशनाची आवश्यकता आहे याचे समर्थन करा.

६.५ घरगुती हिंसा

कुटुंबातील व्यक्तींकडून केल्या जाणाऱ्या अत्याचाराला कौटुंबिक हिंसा असे म्हटले जाते. हिंसा ही मानसिक, भावनिक, वाचिक आणि शारीरिक प्रकारच्या छळाच्या स्वरूपाची असते. कौटुंबिक हिंसेमध्ये छळ करणारी आणि त्या छळाला बळी पडणारी अशा दोन व्यक्ती असतात. बहुतेक वेळी कौटुंबिक हिंसेच्या प्रसंगांची नोंद होत नाही कारण ही बाब वैयक्तिक आहे असे समजले जाते आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये असे प्रसंग घडण्यामध्ये काही विपरीत आहे, असे मानले जात नाही. हे लक्षात घ्यायला हवे की कौटुंबिक हिंसेला बळी पडणारी व्यक्ती कुटुंबातील

कोणीही असू शकते कौटुंबिक हिंसेमध्ये लहान, मोठे, स्त्री, पुरुष, तृतीयपंथी असे कसलेच भेद उरत नाहीत.

कौटुंबिक हिंसेची कारणे

(१) पितृसत्ताक पद्धत : भारतीय समाज हा मुख्यतः पितृसत्ताक आहे. याचा अर्थ आपल्या समाजात पुरुष आणि इतर यांच्यामध्ये सत्तेचा असमतोल आहे. समाजातील स्त्रियांना हळूहळू प्रतिष्ठा मिळत आहे परंतु तृतीयपंथी व्यक्ती आणि लहान वयाची मुले यांचा दर्जा मात्र अजूनही दुय्यम आहे. पितृसत्ताक पद्धतीमध्ये पुरुषांचा अधिकार गृहीत धरलेला असतो.

(२) असुरक्षितता : एका जोडीदाराच्या, विशेषतः पुरुषाच्या मनातील असुरक्षितता दुसऱ्या जोडीदाराविषयीचा संशय बळावणे, अहंकार दुखावला जाणे, अधिकाराला आव्हान दिल्याची भावना निर्माण होणे, दुसऱ्याच्या निष्ठेविषयी शंका वाटणे, अशी विविध रूपे धारण करते. कौटुंबिक हिंसेला जन्म देण्यासाठी अशी कारणे पुरेशी असतात.

(३) नातेसंबंधातील दुरावा : जोडप्याचे वैवाहिक नाते किंवा घरातील इतरांचे परस्परांशी असलेले नाते यांच्यात बिघाड निर्माण होण्यासाठी अनेक गोष्टी कारणीभूत असतात. त्यामध्ये एकमेकांविषयी असुरक्षिततेची भावना, संशय, वयातील/पिढीतील अंतर, सांस्कृतिक अंतर आणि एकमेकांशी न पटणे, अशा गोष्टींचा समावेश असतो. त्यातून तिरकस बोलणे, परस्परांविषयीच्या तक्रारी, नावे ठेवणे, अपमानकारक शब्दांचा वापर आणि शारीरिक इजा करणे यांसारख्या गोष्टींची सुरुवात होते.

(४) परंपरा आणि धार्मिक दृष्टिकोन : कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, धर्म यांबाबतीत असलेल्या परंपरावादी धारणांमुळे आयुष्याच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा प्राधान्य दिले जाते. अशा परिस्थितीत लिंगभेदावर आधारलेल्या सामाजिक व्यवस्थेत व्यक्तीवर लहानपणापासूनच लिंग, वय, अनुभव, अधिकार यांनुसार असलेल्या अपेक्षांची पूर्ती करण्याचे संस्कार केले जातात. त्यामुळे कुटुंबातील हिंसा बिनविरोध स्वीकारली जाते.

(५) लैंगिक वर्तणुकीसंबंधीचे पारंपरिक संकेत : लैंगिक वर्तणूक आणि स्त्रीपुरुषांच्या पठडीबद्ध कौटुंबिक

भूमिकांच्या बाबतीतील संकेतांच्या विरोधी वर्तनाचा पारंपरिक पितृप्रधान कुटुंबामध्ये विरोध केला जातो. घरातील तरुण पिढीतील मुलामुलींवर त्यांच्या वयात येण्यापासून ते प्रौढ होण्यापर्यंतच्या वर्षांमध्ये त्यांच्यावर घरातील वडिलधाऱ्यांकडून कडक निर्बंध लादले जातात. केवळ मुलींच्याच बाबतीत नव्हे तर कुटुंबात कोणी किन्नर (उभयलिंगी) किंवा तृतीयपंथी व्यक्ती किंवा लैंगिक वर्तणुकीच्या संकेतांच्या विरोधी वर्तन करणारे कोणी असेल तर त्या व्यक्तींच्या बाबतीतही भेदभाव केला जातो, असे दिसते.

मानवी वर्तनाला दोन भिन्न आणि विरोधी लिंगभाव साचामध्ये सामाजिकीकरणाद्वारे बसवण्याच्या प्रयत्नाला भिन्नलिंगी वर्तनमानक (heteronormativity) असे म्हटले जाते. या भिन्न विरोधी वर्गांमधून अपेक्षित सामाजिक वर्तन म्हणजे पुरुषार्थ व स्त्रीत्व. भिन्न लैंगिकता ही एक सामाजिक बांधणी आहे आणि बऱ्याचदा याचा संबंध विषम लैंगिकतेशी जोडला जातो.

(६) दुर्बलता : कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या व्यक्ती सहसा दुर्बल असतात. त्यांमध्ये तरुण, मुले, स्त्रिया, दिव्यांग व्यक्ती, वृद्ध, व्यक्ती आणि आश्रित यांचा समावेश असतो. आर्थिक परावलंबित्व, सत्तेचा अभाव यांमुळे या व्यक्ती सततच्या शोषणाच्या जाळ्यात अडकतात. लहान मुलांवर आणि वृद्ध व्यक्तींवर अत्याचार होण्याची उदाहरणे अनेकदा पहायला मिळतात.

कौटुंबिक हिंसेचे परिणाम

(१) मानसिक आघात : कौटुंबिक हिंसेचे मानसिक आणि भावनिक हिंसेमुळे होणारे आघात प्रत्यक्ष हिंसेच्या प्रसंगानंतरही दीर्घकाळ टिकतात. कौटुंबिक हिंसेला बळी पडलेल्या व्यक्तींना समुपदेशनाची तीव्र गरज असते. प्रसंगी त्यांना मानसोपचारही घ्यावे लागतात. कौटुंबिक हिंसेचा गंभीर परिणाम पीडित व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यावर होतो.

(२) अपूर्णतेची भावना : कौटुंबिक हिंसेने पीडित असलेल्या व्यक्तींमधली स्वतःची ध्येये आणि आकांक्षा

पूर्ण करण्याची क्षमता हरवून जाते. त्यांच्या ठायी नैराश्य निराशावाद, नकारात्मकता आणि इतरांबद्दल विश्वासाचा अभाव निर्माण होतो. त्यातून अपुरेपणाची भावना घेऊन जगणाऱ्या व्यक्ती तयार होतात.

(३) आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम : मनोशारीरिक अस्वस्थता म्हणजे मानसिक ताणतणाव किंवा मानसिक आघाताचा शरीरावर व मनावर परिणाम होणे. उदाहरणार्थ, नकळत अंथरूण ओले करण्याची सवय, अनपेक्षित भावनातिरेक, महिलांमधील मासिक पाळीची अनियमितता, ज्येष्ठांमधील नैराश्य इत्यादी.

(४) हिंसक प्रवृत्ती : हिंसक वातावरणात मोठ्या झालेल्या मुलांना हिंसा स्वाभाविक वाटते. उदाहरणार्थ, अशी मुले वयात येतात तेव्हा जोडीदाराला किंवा पत्नीला शारीरिक इजा करणे त्यांना गैर वाटत नाही किंवा काही स्त्रियांना पतिची हिंसक कृत्ये गैर वाटत नाहीत किंबहुना पतीचा अत्याचार निमूटपणे सहन केला पाहिजे असे त्यांना वाटत असते.

(५) व्यक्तीगत उत्पादकता कमी होणे : शारीरिक आणि मानसिकरीत्या दुर्बल असलेली अनेक लहान मुले असतात. अशा मुलांना प्रौढपणी त्यांच्या क्षमतांचा पूर्ण विकास साधता येत नाही. पर्यायाने त्यांच्यातील उत्पादनक्षमता कमी होते.

कौटुंबिक हिंसेवरील उपाय

कौटुंबिक हिंसेवर कोणताही झटपट उपाय नाही. तरीही काही उपाय योजता येऊ शकतात. जसे की,

(१) जागृती निर्माण करणे : जोपर्यंत कौटुंबिक हिंसेच्या प्रसंगांची माहिती बाहेरच्यांना होता कामा नये अशी धारणा समाजात आहे, तोपर्यंत तिला स्वाभाविकतेचे स्वरूप दिले जाईल. त्यामुळे एकविसाव्या शतकातील सुसंस्कृत समाजात कौटुंबिक हिंसेला मान्यता मिळणार नाही यासंबंधीची जागृती निर्माण करायला हवी. इतरांसाठी विघातक अशी विचारधारा किंवा पुरुषी सामर्थ्याच्या साचेबद्ध प्रतिमा बदलायला हव्यात. हे समानता आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वांवर विश्वास ठेवणाऱ्या मनोवृत्तीला आणि वास्तववादी विचारांना प्रोत्साहन दिल्याने होऊ शकेल.

(२) व्यक्तिमत्त्व विकास : दुर्बल समजल्या

जाणाऱ्या व्यक्तींनी स्वतःमधील शक्ती आणि क्षमतांचा अधिकाधिक विकास साधून स्वतःच स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा विकास घडवणे गरजेचे आहे. त्यासाठी त्यांना स्वमदत गट, स्वयंसेवी संस्था, समवयस्क मित्र, समाजसेवक अशा विविध ठिकाणांहून मदत मिळवता येते.

(३) प्रसारमाध्यमांची भूमिका : प्रसारमाध्यमे कौटुंबिक हिंसेच्या संदर्भात जनजागृती आणि लोकांमध्ये या समस्येबद्दल संवेदनशीलता निर्माण करण्याचे काम करू शकतात. लोकांमधील या समस्येबद्दलचे अज्ञान ज्यांनी या समस्येवर मात करण्यात यश मिळवले आहे. अशांच्या जीवनकहाणीवर आधारित कार्यक्रमांमधून या विषयासंबंधीचे अज्ञान दूर करता येणे शक्य आहे.

(४) बिगर सरकारी सेवाभावी संस्थांचे कार्य : बिगर सरकारी संस्था कौटुंबिक हिंसेच्या संदर्भात महत्वाचे काम करू शकतात. मदतीची गरज असणाऱ्या स्त्रिया, मुले, अपंग व्यक्ती, तृतीयपंथी पुरुष, मुले आणि वृद्ध व्यक्ती यांच्यासाठी काम करणाऱ्या अनेक बिगर सरकारी सेवाभावी संस्था आहेत. अशा संस्थांना कायदेशीर सल्ला देणाऱ्या संस्था आणि पोलीस विभागाचे पाठबळ मिळते. या दोन्हींच्या सहकार्याने कौटुंबिक हिंसेला बळी पडलेल्या पीडित व्यक्तीला न्याय मिळवून देण्यास मदत होते.

(५) कायद्याची भूमिका : कायदा स्वबळावर समाजामध्ये बदल घडवून आणू शकत नाही. परंतु कायदेशीर आणि घटनात्मक तरतुदींमुळे गरजूंना व्यासपीठ मिळते. उदाहरणार्थ, भारतीय पिनल कोडमधील कलम ३७७ रद्द केल्यामुळे एलजीबीटी या सदराखाली येणाऱ्या व्यक्तींना कायदेशीर संरक्षण मिळाले. या कायद्यामुळे कुटुंबातील इतर लैंगिकता असणाऱ्या सदस्यांचे सबलीकरण होताना दिसते.

(६) पोलिसांची भूमिका : कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या पोलिसांमध्ये कौटुंबिक हिंसेविषयी संवेदनशीलता असण्याची आवश्यकता आहे. बऱ्याचदा पोलिसांमध्ये याविषयी जागरूकता नसते. अशा प्रकारचे प्रसंग हाताळताना पोलिसांकडून सांगितले जाते की, हा घरगुती विषय आहे व तो कुटुंबातच सोडवावा. अशा प्रकारची मानसिकता बदलण्याची गरज

आहे. ही पोलिसांची अनास्था बदलण्याची गरज आहे. आज स्त्रियांबाबतीत घडणाऱ्या अशा प्रकारच्या हिंसाचाराचे प्रसंग हाताळण्यासाठी महिला पोलिसांची नियुक्ती विशेषकरून करण्यात आलेली आहे.

कृती ४

‘बेल बजाओ आंदोलना’ संदर्भात माहिती शोधा. या माहितीवर आधारित छोटी नाटिका वर्गामध्ये सादर करा.

प्रगती तपासा

‘बेल बजाओ आंदोलन’ या सामाजिक मोहिमे संदर्भात :

- (१) अशा सामाजिक मोहिमांची उपयोगिता स्पष्ट करा.
- (२) अशा मोहिमांचा प्रसार होण्यासाठी व त्या वृद्धीगत होण्यासाठी काय आवश्यक आहे?
- (३) अशा मोहिमा महानगरांमध्ये यशस्वी ठरतील का? याबद्दल तुमचे मत स्पष्ट करा.

६.६ व्यसन

(मादक/अमली पदार्थ, आंतरजाल, भ्रमणध्वनी)

व्यसनाधीनता

व्यसनाधीनतेचा अर्थ : सामान्यपणे शारीरिक आणि/ किंवा मानसिकरित्या व्यक्तीचे मद्य, अमली पदार्थ, आंतरजाल (Internet) किंवा भ्रमणध्वनी (मोबाईल) यांवरील अवलंबित्व जेव्हा वाढते त्या अवस्थेला ‘व्यसनाधीनता’ असे म्हणतात. विशेषतः व्यसनाधीन व्यक्तींना अशा गोष्टींची तीव्र इच्छा होत असते; त्यांचे अशा पदार्थांवरील अवलंबित्व हळूहळू वाढत जाते. व्यसनाधीन व्यक्ती असे पदार्थ मिळवण्याकरिता कोणत्याही थरास जावू शकते. असे पदार्थ मिळाले नाहीत तर पराकोटीचा राग, हिंसा आणि मानसिक अस्वस्थता अशा भावना व्यक्तीस अनावर होतात. अशा मानसिक आणि शारीरिक अवलंबित्वाचा त्या व्यक्ती आणि समाजावर मोठ्या प्रमाणात घातक परिणाम होत असतो.

व्यसन अनेक प्रकारचे असते. या पाठ्यपुस्तकात पुढे वर्णन केलेल्या व्यसन प्रकारांवर लक्ष केंद्रित केलेले आहे.

(अ) मादक/अमली पदार्थांचे व्यसन : याचा संबंध रासायनिक पदार्थांच्या सेवनावर असणाऱ्या मानसिक आणि शारीरिक अवलंबित्वाशी आहे. अशा व्यसनाच्या अधीन असणाऱ्या व्यक्तीला संबंधित रासायनिक पदार्थांचे सेवन थांबवल्यास टोकाच्या अस्वस्थतेची लक्षणे दिसू लागतात. या लक्षणांना ‘वियोग (विड्रॉवल) लक्षणे’ असे म्हणतात.

मद्य, चरस, कोकेन, तंबाखू, गुटखा यांसारख्या पदार्थांच्या सेवनामुळे शरीरस्वास्थ्य तर बिघडतेच, शिवाय कुटुंब, मित्र, कामाची जागा आणि कायदा यांच्याबाबतीत अनेक समस्या निर्माण होतात. एका प्रकारचे व्यसन करणारी व्यक्ती इतर प्रकारच्या व्यसनांना सहज बळी पडतात.

बहुतेक वेळा मद्य, तंबाखू, इतर अधिकृत औषधे आणि अनधिकृत रासायनिक पदार्थ किंवा मानसिक स्थिती बदलणारे अमली पदार्थ यांचे व्यसन केले जाते. अशा पदार्थांच्या सेवनामुळे व्यसनाधीन व्यक्तींचा तसेच त्या व्यक्तींशी संबंधित इतरांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यावर विपरित परिणाम होतो. व्यसनाधीन व्यक्तींकडून समाजविरोधी कृत्ये घडण्याची किंवा ती व्यक्ती कमालीच्या नैराश्याला बळी पडण्याची शक्यता निर्माण होते.

तंबाखूचे व्यसन ‘तंबाखू खाणे’ किंवा ‘धूम्रपान’ अशा प्रकारचे असते. तंबाखूमध्ये ‘निकोटिन’ नावाचे मेंदूवर परिणाम करणारे द्रव्य असते. तंबाखूचे व्यसन शारीरिक-मानसिक स्वरूपाचे असते आणि ते सोडणे सहज शक्य होत नाही. या व्यसनाचा अत्यंत भयकारक परिणाम म्हणजे तोंड, घसा आणि फुफ्फुसांचा कर्करोग होणे, हा होय. तंबाखूच्या व्यसनाचा प्रादुर्भाव समाजाच्या आदिवासी, ग्रामीण आणि शहरी अशा सर्वच थरांमध्ये दिसून येतो. विडी किंवा सिगारेट यांद्वारे आणि हुक्का, चिलीम, हुकली, छुट्टा किंवा धुप्ती अशा साधनांद्वारे धूम्रपान केले जाते.

भारत सरकारच्या नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे या खात्याच्या अहवालानुसार १०-१४ वर्षांच्या वयोगटांतील २ कोटी मुले तंबाखूच्या व्यसनाच्या आहारी गेल्याचा अंदाज आहे. तसेच असेही म्हटले आहे की प्रतिदिनी अंदाजे ५५०० लोक नव्याने तंबाखूचे सेवन करणाऱ्यांमध्ये सामील होतात. परिणामी प्रतिवर्षी या संख्येमध्ये २० लाखांची भर पडत आहे.

● **‘मद्य’** प्रकारात समाविष्ट असणाऱ्या पेयांमध्ये ‘इथेनॉल’ हे द्रव्य असते. ते धान्ये, फळे किंवा इतर शर्करायुक्त पदार्थ कुजवण्याच्या प्रक्रियेद्वारे निर्माण केले जाते. मद्य हे उदासीनता निर्माण करणारे द्रव्य आहे. त्याच्या सेवनामुळे मेंदू आणि मज्जासंस्था यांचे कार्य मंदावते.

● भारतातील किशोरवयीन मुलांमध्ये ‘व्हाइटनर’ सेवन करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. व्हाइटनरमध्ये ‘ट्रायक्लोरोइथेन’ हे द्रव्य असते. हे द्रव्य रंगविरहित, गोड गंध असलेले अस्थिर द्रावणाच्या स्वरूपात असते. त्याचे व्यसन चटकन लागते.

● **गुटखा** हा तंबाखूचा अंश असलेली सुपारी तोंडात ठेवून चघळली जाते. त्याचे व्यसन लागते. या पदार्थात कर्करोगजनक द्रव्य असल्याचे सिद्ध झालेले आहे.

● **अमली पदार्थ** यामध्ये रासायनिक द्रव्ये असतात आणि त्यांचे व्यसन चटकन लागते. अशा प्रकारची द्रव्ये असलेली औषधे वैद्यकीय सल्ल्यानुसारच वापरायला हवीत. त्यांचा अनियंत्रित वापर अहितकारक असतो.

भारतातील तरुण पिढीमध्ये मादक पदार्थांच्या अनियंत्रित सेवनाचे वाढते प्रमाण हे धोक्याची घंटा वाजवणारे आहे. बदलणारी नैतिक-सामाजिक मूल्यव्यवस्था, वाढता आर्थिक ताण आणि ढासळणारे नातेबंध यांसारखे घटक त्यासाठी कारणीभूत आहेत. जागतिक आरोग्य संस्थेच्या (WHO - वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन) एका अहवालानुसार नशाजनक रासायनिक द्रव्ये असलेल्या औषधांचा केलेला गैरवापर किंवा अधूनमधून केलेले सेवन या गोष्टी नित्याच्या होऊ लागलेल्या आहेत आणि त्याचा मान्यताप्राप्त वैद्यकीय प्रणालीशी काही संबंध नसतो.

संयुक्त राष्ट्रे (युनायटेड नेशन्स) या संघटनेच्या एका अहवालानुसार भारतातील 'हेरोइन' या अफूच्या अर्कापासून बनवलेल्या अमली द्रव्याचे सेवन करणाऱ्या नोंदणी केलेल्या लोकांची अधिकृत संख्या १ कोटी आहे तर नोंदणी न केलेल्या लोकांची अनधिकृत संख्या ५ कोटी इतकी आहे.

भांग, अफू आणि ज्यांमुळे नशा येऊ शकते अशी भारतीय बनावटीची औषधे यांचे अतिरिक्त सेवन भारतात केले जाते. चरस, भांग आणि गांजा यांचे सेवन तर भारतभरातील अनेकजण करतात. कोडेन हे द्रव्य ज्यांमध्ये वापरलेले असते अशा खोकल्याच्या औषधांचा वापर व्यसनासाठी सर्रास केला जातो.

अशा तऱ्हेने मादक किंवा अमली पदार्थांचे व्यसन ही एक गुंतागुंतीची समस्या असून त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक, शारीरिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक आणि आर्थिक असे अनेक पैलू आहेत.

हे माहिती हवे

सध्या अस्तित्वात असलेल्या 'धूम्रपान निषिद्ध' कायद्याद्वारे (२००८) सार्वजनिक ठिकाणी धूम्रपान करण्यावर बंदी घालण्यात आली आहे.

तंबाखूचा अंश असलेली उत्पादने खरेदी करण्यावर वयाच्या १८ वर्षांपर्यंत बंदी आहे.

१८ वर्षांखालील व्यक्तीला तंबाखूशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही उद्योगधंद्यांमध्ये नोकरीवर ठेवण्यास बंदी आहे.

(ब) आंतरजालाचे व्यसन : आपण आज अशा युगात आहोत जिथे ज्ञानाचा स्फोट होत आहे. माहितीची उपलब्धता भूतकाळात कधी नव्हती एवढी वाढलेली आहे. तुमच्यापैकी बहुतेकांना शाळेत, भ्रमणध्वनीवर किंवा घरामध्ये आंतरजाल जोडणीची सोय उपलब्ध आहे. माहितीची उपलब्धता ही चांगलीच गोष्ट आहे कारण त्यामुळे कोणत्याही विषयासंबंधी सहज जाणून घेता येते. ही माहिती आशय कलात्मक दृश्ये, चित्रे, आलेख, सांख्यिकीय इत्यादी प्रकारची असते. आंतरजाल हे संपूर्ण आभासी जग आणि सामाजिक माध्यमांच्या जगामध्ये प्रवेश मिळवून देते. मग ते समस्या निर्माण करणारे असू शकते, असे म्हटले तर तुम्हांला निश्चितच आश्चर्य वाटेल.

आंतरजाल हा एक चिंतेचा विषय का असू शकतो, याचा उलगडा करणाऱ्या काही निवडक मुद्द्यांचा विचार करूया.

सर्वसाधारण परिस्थितीत आंतरजालाचा उपयोग करणे ही काही समस्या असू शकत नाही त्याला 'व्यसन' म्हणता येणार नाही. एखाद्या व्यक्तीला कामासाठी किंवा व्यावसायिक कारणांसाठी नव्हे तर इतर हेतूसाठी वारंवार आंतरजालाशी जोडलेले राहण्याची अनावर उर्मी असणे हे 'व्यसन' ठरते. उदाहरणार्थ, आंतरजालावरील जुगाराशी संबंधित संकेतस्थळे, प्रौढांसाठी असलेली संकेतस्थळे, अश्लील चित्रे किंवा चित्रपट दाखवणारी संकेतस्थळे, समाजमाध्यमे, मनोरंजन इत्यादींशी संबंधित असलेली संकेतस्थळे यांच्याशी सतत जोडलेली असण्याची एखाद्याला गरज भासत असेल तर त्याला आंतरजालाचे वेड किंवा व्यसन लागलेले असते.

आंतरजालाचे व्यसन फक्त लहानांपुरतेच मर्यादित नाही. ते विविध वयोगटांच्या व्यक्तींमध्ये आढळते. आंतरजालासंबंधीच्या वेडाने पछाडलेले असण्यामागील प्रेरणा वयोगटाप्रमाणे वेगळ्या प्रकारची असूही शकते किंवा नसूही शकते. एखादी किशोरवयीन किंवा तरुण व्यक्ती कदाचित जुगाराच्या संकेतस्थळांना सतत भेट देईल किंवा एखादी प्रौढ व्यक्ती सतत अश्लील संकेतस्थळांच्या कल्पनेने पछाडलेली असेल.

आंतरजालाचे व्यसन समस्यामूलक केव्हा ठरते? ते समस्यामूलक ठरते जेव्हा...

- व्यक्तीवरील तणाव किंवा त्याची अस्वस्थता या गोष्टी वाढतात.
- व्यक्तीच्या कुटुंबातील सदस्य मित्र, सहकारी यांच्यासाठी क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण होते.
- व्यक्तीचे शारीरिक स्वास्थ्य बिघडते.
- व्यक्तीच्या नातेसंबंधांना किंमत राहत नाही.
- व्यक्तीचे स्वतःकडे दुर्लक्ष होऊ लागते.
- चुकीची, पूर्वग्रहदूषित, दिशाभूल करून मोहात पाडणारी अविश्वसनीय आणि गैरव्यवहाराकडे झुकणारी माहिती व्यक्तीच्या पदरात पडते.

आंतरजालाचे व्यसन

(क) भ्रमणध्वनीचे व्यसन : हे खरे आहे की भ्रमणध्वनीचा वापर दिवसेंदिवस वाढतोच आहे. हेही खरे आहे की बाजारामध्ये नवनवीन प्रकारच्या आणि प्रगत तंत्रज्ञान असलेल्या सर्व प्रकारांच्या भ्रमणध्वनीच्या उपकरणांची गर्दी आहे. अधिकाधिक अत्याधुनिक नमुन्यांचे, अधिकात अधिक माहिती साठवण्याची सोय आणि टिकाऊ बॅटरी, कॅमेरा अशी आणखी कितीतरी वैशिष्ट्ये असलेल्या उपकरणांच्या जाहिराती आपल्याला अशी उपकरणे खरेदी करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याच्या कामात फार मोठी कामगिरी बजावत आहेत. त्याला बळी पडण्यापासूनच भ्रमणध्वनीच्या सतत वरच्या श्रेणीचा भ्रमणध्वनी जवळ ठेवण्याच्या व्यसनाची सुरुवात होते.

त्या वेडाने पछाडले जाण्याची अनेक कारणे आहेत. ही कारणे दरवेळी व्यावसायिक स्वरूपाचीच असतात असे नाही. भ्रमणध्वनी ही एक प्रतिष्ठेची बाब बनलेली आहे.

भ्रमणध्वनीचे उपकरण हे फक्त संदेश देण्या-घेण्याचे साधन न राहता त्यापलीकडे गेलेले आहे. त्यामुळे अगणित शक्यतांचा जणू भलामोठा पेटाराच उघडला गेला आहे. संपर्क क्षेत्र समाजमाध्यमांचे जाळे, चित्रफिती बनवणे, त्यांचे संपादन करणे, सर्जनशील उद्योग यांच्यासाठी आणि इतर अनेक गरजांच्या पूर्तीसाठी तयार केलेले अनुप्रयोग (ॲप्स) हे त्यांपैकीच होत.

भ्रमणध्वनीच्या व्यसनात ही आंतरजालाच्या व्यसनाप्रमाणेच वर्तणुकीच्या काही समस्या निर्माण होतात. त्या पुढीलप्रमाणे

- सतत भ्रमणध्वनीवर बोलत राहण्याची गरज भासणे.
- सतत सेल्फीज किंवा कोणत्याही बारीकसारीक गोष्टींचे छायाचित्र घेण्याची गरज भासणे.
- घेतलेली स्वतःची छायाचित्रे ताबडतोब समाजमाध्यमांवर टाकण्याची गरज भासणे.
- समाजमाध्यमांवरील संदेश (आणि अफवाही) खऱ्या-खोट्याची शहानिशा न करता समाजमाध्यमांवर पुढे पाठवण्याची गरज भासणे.
- समाजमाध्यमांवर आपल्या छायाचित्रांना किंवा संदेशांना मिळणारा प्रतिसाद सतत तपासून पाहण्याची गरज भासणे आणि त्यानुसार मनस्थिती आणि वर्तन अवलंबून असणे.
- भ्रमणध्वनीचा उपयोग विनाशक, नकारात्मक आणि स्वार्थी हेतूसाठी करणे.

भ्रमणध्वनीच्या व्यसनाच्या दुष्परिणामांचे स्वरूप वर वर्णन केल्याप्रमाणे आंतरजालांच्या दुष्परिणामांप्रमाणेच आहेत, हे दिसून येते. आपण सगळे या संदर्भातील अपघातांच्या आणि मृत्यूंच्या बातम्या वाचत आणि पाहतच असतो. त्यामागे गाडी चालवत असताना भ्रमणध्वनीवर बोलत राहणे, सेल्फीसाठी धोकादायक स्थितीमध्ये उभे राहणे किंवा बसणे, सार्वजनिक ठिकाणी

आवश्यकतेपेक्षा अधिक भावुक होणे, झोपेतही भ्रमणध्वनीवर येणारे संदेश सतत पाहत राहणे, भ्रमणध्वनी आणि त्यावरील संपर्कयादी हरवल्यास अत्यंत अस्वस्थ होणे यांसारखी कारणे असतात. या गोष्टींमुळे व्यक्तीच्या मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होतो.

कृती ५

वर्गामध्ये चर्चा घडवून आणा : 'आंतरजालाचे' आणि 'भ्रमणध्वनीचे' मानवी आयुष्यावरील दुष्परिणाम'.

व्यसनाधीनतेची कारणे

प्रत्येक प्रकारच्या व्यसनाधीनतेमागे काही कारणे असतात. इथे आपण काही किंवा सर्व प्रकारच्या व्यसनाधीनतेला जबाबदार असणाऱ्या कारणांचा विचार करणार आहोत.

(१) व्यक्तिगत कारणे : व्यसनाधीन अवस्थेपर्यंत पोचण्याची व्यक्तिगत कारणे असतात. सहसा ही गोष्ट जाणीवपूर्वक घडत नाही. या अवस्थेपर्यंत पोचण्यासाठी काही काळ जावा लागतो. उदाहरणार्थ, काही प्रासंगिक कारणांमुळे मद्यसेवन करणारी एखादी व्यक्ती हळूहळू मद्यपी बनते.

(२) समवयस्क मित्रमैत्रिणींचा दबाव : समवयस्क मित्रमैत्रिणींच्या गटांमध्ये सामील होण्यासाठी एखादी सवय स्वीकारण्याबद्दल प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष दबाव येऊ शकतो. हे विद्यार्थीदशेत अधिक घडते परंतु त्यासाठी वयाचे बंधन नाही. कोणत्याही वयात व्यक्ती समवयस्कांच्या दबावाखाली आल्यामुळे व्यसनाधीन होऊ शकते. उदा., मित्रांसोबत सिगारेट ओढणे/ड्रग घेणे.

(३) सामाजिक प्रतिष्ठा : काही व्यसनांना ठराविक वर्तुळांमध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा लाभलेली असते. ती व्यसने करताना व्यक्तीला आपल्याला प्रतिष्ठित सामाजिक वर्तुळामध्ये स्थान मिळाले आहे व त्यामुळे स्वतःचा सामाजिक दर्जा उंचावला आहे असे वाटू लागते. त्याचे प्रदर्शन करण्यासाठी त्या विवक्षित वर्तुळातील लोक ज्या प्रकारचे व्यसन करतात तेच व्यसन ही व्यक्तीही करू लागते. उदाहरणार्थ, मादक

पदार्थांचे सेवन किंवा उंची दारू पिणे या गोष्टी एखाद्या वर्तुळात आवश्यक समजल्या जातात. इतरांप्रमाणे न वागल्यास एकटे पडण्याची शक्यता असते.

(४) 'स्व'चे पुष्टीकरण : या व्यसनाची लक्षणे विशेषत्वाने सामाजिक माध्यमांवर जरूरीपेक्षा जास्त रेंगाळणाऱ्या व्यक्तींमध्ये दिसू शकतात. उदाहरणार्थ, स्नॅपचॅट, फेसबुक, ट्विटर इत्यादी. या माध्यमांवरील सततची उपस्थिती व्यक्तीसाठी स्वतः खूप महत्त्वाची व्यक्ती असल्याचा आभास उत्पन्न करते. सध्या 'सेल्फायटिस' नावाच्या एका मानसिक अस्वास्थ्याच्या लक्षणाचा खूप प्रसार झाला आहे. (म्हणजे सेल्फी काढण्याची अदम्य उर्मी. याला 'सेल्फी सिंड्रोम' असेही म्हटले जाते.)

(५) मानसिक अवस्था : व्यक्ती व्यसनाधीन होण्यास अनेक मानसिक कारणे जबाबदार असतात. उदाहरणार्थ, न्यूनगंड कनिष्ठ/श्रेष्ठ असल्याचा गंड, मानसिक असुरक्षितता, भय किंवा अस्वस्थता, नैराश्य किंवा अपयशाची भावना, एकटेपणाची भावना इत्यादी.

(६) व्यक्तिगत आयुष्यात मार्गदर्शक आदर्श व्यक्तीचा अभाव असणे : ज्या व्यक्तीपुढे मोठे होताना तिला आदर्श वाटावी अशी व्यक्ती नसते, ती व्यक्ती आसपासच्या व्यक्तींच्या वागण्यातील व्यक्तित्व विकासाला मारक किंवा व्यक्तित्व विस्कटण्यास कारणीभूत होणारी वर्तणूक आत्मसात करतात.

व्यसनाधीनतेचे परिणाम

(१) मानसिक परिणाम : कोणत्याही प्रकारच्या व्यसनाधीनतेचे मानसिक परिणाम होतात. व्यसनाधीन व्यक्ती मद्य, मादक पदार्थ, औषधे, आंतरजाल, भ्रमणध्वनी, सामाजिक माध्यमे यांवर अवलंबून राहू लागतात. त्यांच्यामध्ये त्यांच्या प्रत्येक संदेश किंवा फोटोसाठी किती 'लाइक्स', किती 'हिट्स' मिळाल्या हे सतत तपासत राहण्याची गरज निर्माण होते.

(२) कुटुंबावर होणारा परिणाम : व्यसनाधीनता ही फक्त तरुण वयोगटातील व्यक्तींची नसून ती सर्व वयोगटांमध्ये पाहण्यास मिळते. व्यसनाधीन माणूस हा संपूर्ण कुटुंबासाठी त्रासदायक असतो. त्याचे वागणे कौटुंबिक हिंसेला कारणीभूत होऊ शकते. भ्रमणध्वनीचे

व्यसन ज्यांना जडले त्यांना संवादाच्या अभावी एकाकी वाटू लागते. संवादाच्या अभावामुळे कुटुंबातील सदस्यांना प्रेमाला भुकेले, गौण आणि उपरे असल्याची जाणीव होऊ लागते.

(३) आरोग्यावर परिणाम : व्यसनाधीन व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते. व्यक्तीमधील तणाव, अस्वस्थता, आक्रमकता, चिडखोरपणा इतका वाढतो की त्याचा दुष्परिणाम त्या व्यक्तीबरोबर कुटुंबातील इतर सदस्यांवरही होतो.

(४) कामावर होणारा परिणाम : व्यसनाधीनतेच्या प्रकारानुसार कामाशी असलेली बांधिलकी, कार्यक्षमता, लैंगिक छळ किंवा अत्याचार करण्याची प्रवृत्ती, दुर्बलांना छळण्याची प्रवृत्ती, एकाग्रता करण्याची असमर्थता, वाढलेला दुराग्रहीपणा आणि कामाचा घटता आलेख असे दुष्परिणाम दिसू लागतात.

(५) आर्थिक परिणाम : कोणतेही व्यसन हे आर्थिक संकटाकडे नेणारे असते. कारण व्यसनाशी संबंधित सर्व गरजा पुरवण्यासाठी खूप पैसा खर्च करावा लागतो. ड्रग्सचा व्यापार जगभर चालतो. व्यसनमुक्तीचे उपचारही प्रचंड खर्चिक असतात.

(६) एकाकीपण : व्यसनाधीन व्यक्ती बहुतेक वेळा एकलकोंड्या असतात. समाजात मिसळणे टाळतात. उदाहरणार्थ, प्रमाणाबाहेर केलेले गेमिंग, युट्यूबवरील चित्रपट, व्हॉट्सअॅपवरील विनोदांची देवाणघेवाण इत्यादींमुळे इतरांबरोबरचा आणि वास्तव जगाबरोबरचा प्रत्यक्ष संपर्क सुटू लागतो.

कृती ६

‘आंतरजाल व्यसनाची समस्या’ या विषयावर साधारण ७-१० मिनिटांचे पथनाट्य तयार करा. त्याचा शेवट एखाद्या आशादायक संदेशाने करा. तुमच्या महाविद्यालयाच्या आवारात ते पथनाट्य सादर करा आणि मग योग्य ती परवानगी मिळवून ते तुमच्या घराजवळील परिसरात सादर करा.

व्यसनाधीनतेवरील उपाय

(१) जागृती निर्माण करणे : व्यसनाधीनतेची समस्या आणि त्याचे दुष्परिणाम यासंबंधी जागृती निर्माण

करणे हा सर्वप्रथम आणि महत्वाचा उपाय आहे. कारण अनेक लोकांना व्यसनाधीनता म्हणजे काय किंवा आपण व्यसनाधीन झालो आहोत हे कसे तपासायचे याची माहितीच नसते. या संबंधात शैक्षणिक कार्यक्रम आणि शिबिरे यांच्याद्वारे जनजागृती करणे शक्य आहे.

(२) समुपदेशन : या विषयाशी संबंध नसलेले लोक किंवा अप्रशिक्षित व्यावसायिक यांच्या प्रयत्नांना मर्यादा असतात. त्यामुळे व्यसनाधीनतेच्या समस्येसाठी प्रशिक्षित समुपदेशक किंवा मानसोपचार तज्ज्ञांची मदत घेणे अत्यावश्यक असते.

(३) व्यसनमुक्ती केंद्र : व्यसनाधीन लोकांना मदत करण्यासाठी व्यसनमुक्ती केंद्रे असतात. तिथे व्यसनमुक्ती कार्यक्रमांच्या आधारे व्यसनाधीन व्यक्तीला व्यसनमुक्तीसाठी मदत केली जाते.

(४) कायदे : व्यसनाधीनतेच्या समस्येसाठी कायदेशीर तरतुदी महत्वाच्या आणि आवश्यक आहेत. विशेषतः ड्रग्सची चोरटी विक्री करणारे, सामाजिक माध्यमांवर समाजविघातक संदेश पाठवणारे यांसारख्या जीवाशी खेळ करणारी कृत्ये करणाऱ्या लोकांवर वचक ठेवण्यासाठी कायदेशीर तरतुदींचा उपयोग होतो. जरी यामुळे ही समस्या पूर्णपणे संपणार नसली तरी त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी कायद्याची अंमलबजावणी उपयुक्त ठरते.

(५) प्रसारमाध्यमे : प्रसारमाध्यमे हे व्यसनाधीनतेबाबत जनजागृती करण्याचे प्रभावी साधन आहे. आंतरजालावर नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न (FAQS), मदतगट, हेल्पलाईन यांसारखी संकेतस्थळे उपलब्ध आहेत. त्यांच्यामार्फत जनजागृती करता येईल.

(६) स्वयंसेवी संस्था : सरकारच्या बरोबरीने अनेक बिगर सरकारी संस्था व्यसनमुक्तीच्या संदर्भात काम करत असतात. उदाहरणार्थ, ‘वन इंडिया वन पिपल’, ‘अल्कोहोलिक्स अ‍ॅनॉनिमस (AA)’, ‘नार्कोटिक्स अ‍ॅनॉनिमस (NA)’ वगैरे.

(७) गट कार्यक्रम : कोणतीही कृती ज्यामध्ये सामूहिक सहभागाची गरज असते असे छंदवर्ग, क्रीडा आणि खेळ यांमुळे एकाकी पडणाऱ्या लोकांमध्ये सकारात्मकता वाढण्यास मदत होते.

प्रगती तपासा

- (१) तुमच्या एखाद्या मित्राला व्यसनाधीनतेची समस्या असेल, तर त्याला मदत करण्यासाठी तुम्ही काय करू शकाल?
- (२) तुमच्या शाळेत भ्रमणध्वनी व्यसनाधीनतेवर उपायाच्या स्वरूपातील दोन सहशालेय कृती सुचवा.
- (३) आंतरजाल व्यसनाधीनतेचे तीन नकारात्मक परिणाम सांगा.

कृती ७

विद्यार्थ्यांसाठी १० अशा कृतींची यादी करा ज्या त्यांना फावल्या वेळात करता येतील. तुमच्या वर्गमित्रांना प्रत्येक आठवड्यात एक याप्रमाणे करायला आवडतील अशा १० कृतींची नोंद करा. तुमची निरीक्षणे नोंदवून त्यांचा एक तक्ता तयार करा आणि वर्गामध्ये दाखवा.

तुमच्या माहितीसाठी

महाराष्ट्रातील काही व्यसनमुक्ती केंद्रे :

- (१) जीवनज्योत व्यसनमुक्ती केंद्र, नागपूर
- (२) मोक्ष व्यसनमुक्ती आणि पुनर्वसन केंद्र, नाशिक
- (३) आसरा हॉस्पिटल : मानसोपचार केंद्र आणि व्यसनमुक्ती केंद्र, अहमदनगर
- (४) नवचैतन्य व्यसनमुक्ती केंद्र, कोल्हापूर
- (५) सेवाधन फाऊंडेशन, मुंबई
- (६) मुक्तांगण, पुनर्वसन केंद्र, पुणे

सारांश

- सामाजिक समस्या हा बहुसंख्य लोकांवर परिणाम करणारा चिंतेचा विषय आहे. त्याचे स्वरूप वैयक्तिक समस्यांपेक्षा वेगळे असते.
- वृद्धत्व ही जागतिक समस्या आहे. ती अपरिहार्य आणि सतत चालू राहणारी प्रक्रिया आहे.
- वृद्धत्वाची समस्या ही आरोग्य, एकाकीपणा, छळ, आर्थिक असुरक्षितता, सहानुभूतीचा अभाव, शोषण इत्यादीशी संबंधित असतो.
- वृद्धांबद्दल संवेदनशीलता निर्माण होण्यासाठी, त्यांच्या गरजा जाणून घेण्यासाठी, आरोग्याच्या सोयी आणि विमा, निवारा या गोष्टी मिळवून देण्यासाठी सर्वांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- भारतीय समाजामध्ये बेरोजगारी ही वाढती समस्या आहे. अपुरी कौशल्ये, व्यवस्थेतील अपुरेपणा, कामाच्या वेळा, बदलती अर्थव्यवस्था, मागणी व पुरवठा यातील तफावत आणि हंगामी बेरोजगारी यांसारख्या गोष्टी त्यासाठी कारणीभूत आहेत.
- शिक्षणव्यवस्थेत मूलगामी बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे. ज्यामध्ये व्यवसायाभिमुख कार्यक्रम, उद्योग-शिक्षण यांच्यात दुवे निर्माण करणे, कौशल्याधारित कार्यक्रम यांचा समावेश करता येईल.
- शेतकरी आत्महत्या हा चिंतेचा विषय बनला आहे. या समस्येस कारणीभूत गोष्टींमध्ये : पर्यावरणीय च्हास, जागतिकीकरणाचा परिणाम, कर्जबाजारीपणा, दुर्लक्षितता,

जमिनीचे असमान वाटप यांचा समावेश आहे.

- अडते किंवा दलालांना बाजूला करणे, पिक विमा, जलसंधारण आणि जलव्यवस्थापन, समुपदेशन, कृषी-पर्यटन या प्रयत्नांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आटोक्यात आणता येतील.
- कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे कुटुंबामध्ये किंवा घरामध्ये होणारी हिंसा होय. स्त्रीया, लहान मुले, पुरुष, तृतीय पंथी, तरुण तसेच वृद्ध हे हिंसेचे बळी ठरतात.
- कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कारणांमध्ये पुरुषप्रधान व्यवस्था, विषम लैंगिकता, असमानता, असुरक्षितता, बिघडलेले नातेसंबंध यांचा समावेश होतो.
- कौटुंबिक हिंसेवरील उपायांमध्ये, तत्संबंधी जागृती निर्माण करणे, दुर्बलांचे सबलीकरण, शिक्षण आणि प्रशिक्षण, प्रसार माध्यमांची

भूमिका या गोष्टी करण्यासारख्या आहेत.

- मादक पदार्थांचे सेवन, अंमली पदार्थ, आंतरजाल आणि भ्रमणध्वनीचे व्यसन असे व्यसनाधीनतेचे प्रकार होत.
- व्यसनाधीनतेची अनेक कारणे सांगता येतील : वैयक्तिक, पुरुषप्रधानता, असंतुष्टता, सामाजिक नियमांनुसार न वागणे, समवयस्क गटाचा दबाव इ.
- व्यसनाधीनतेवरील उपायांमध्ये : जनजागृती करणे, शैक्षणिक भूमिका, प्रसारमाध्यमे, कायदेशीर तरतुदी आणि स्वयंसेवी संस्था यांची मदत घेता येते.
- सामाजिक समस्यांवरील सामान्य उपायांमध्ये जनजागृती, कायद्याची अंमलबजावणी, लोकांनी जागृक राहणे, समुपदेशन, व्यसनमुक्ती केंद्रे, स्वयंसेवी संस्था, औपचारिक शिक्षण, सामाजिक कार्यकर्ते यांची भूमिका महत्त्वाची असते.

स्वाध्याय

प्रश्न १ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) घरगुती हिंसेचा कायदा साली पारित करण्यात आला.
(१९९५, २००५, २०११)
- (२) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कारणांमध्ये हे एक आहे.
(बहुविध पीकद्धती, कर्जबाजारीपणा, हवामानातील बदल)

(ब) पुढील प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व दुरुस्त करून लिहा.

- (१) i) चरस - मादक पदार्थांचे व्यसन
ii) हिंसक चित्रपट - आंतरजालांचे व्यसन
iii) सेल्फायटिस - अमली पदार्थांचे व्यसन
iv) देशी दारु - मद्याचे व्यसन

(क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

अमली पदार्थ, पितृप्रधान पद्धती, लिंगभेद

- (१) उभयलिंगी व्यक्तींना भेडसावणारी समस्या.
(२) याच्यामुळे शारीरिक अस्वास्थ्याच्या समस्या येऊ शकतात.

(ड) अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पूर्ण करा.

- (१) अल्कोहोलिक्स अँनॉनिमस हे व्यसनाधीन व्यक्तीला मदत करते.
(२) वृद्धत्व हे कृत्रिम प्रक्रिया आहे.

टीपा लिहा.

- (१) व्यसनाचे दुष्परिणाम
(२) वृद्धांच्या समस्यांवरील उपाययोजना

प्रश्न २

प्रश्न ३

फरक स्पष्ट करा.

- (१) सामाजिक समस्या आणि वैयक्तिक समस्या
- (२) भ्रमणध्वनीचे व्यसन आणि अमली पदार्थाचे व्यसन

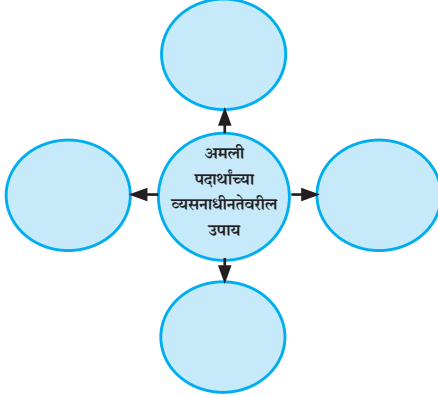
प्रश्न ४

खाली दिलेल्या संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

- (१) घरगुती हिंसा
- (२) कौशल्यांचा विकास

प्रश्न ५

(अ) संकल्पना चित्र पूर्ण करा.

(ब) खालील विधान चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

- (१) तंत्रज्ञान हे नेहमीच सामाजिक प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरते.
- (२) व्यसनाधीनता आणि सामाजिकीकरण यामध्ये प्रभावी सहजसंबंध दिसून येतो.

प्रश्न ६

आपले मत नोंदवा.

- (१) घरगुती हिंसेशी संबंधित बहुतांश तक्रारींमधील पीडित व्यक्ती या स्त्रिया असतात. या संदर्भात तुम्हांला काय वाटते?
- (२) वयोवृद्ध पालकांना वृद्धाश्रमात ठेवण्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम काय असू शकतात, याची चर्चा करा.

प्रश्न ७

पुढील प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर लिहा.
(कमीत-कमी १५० शब्द)

आज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या सामाजिक समस्या का आहेत यावर चर्चा करा. शेतकऱ्यांना साहाय्यभूत ठरणारे योग्य सामाजिक, आर्थिक उपाय सुचवा.

उपक्रम

प्रसारमाध्यमावर दाखवल्या जाणाऱ्या १० ते १५ जाहिराती पहा आणि कोणती जाहिरात लिंगाधारित साचेबद्धता दर्शविते किंवा लिंगभेदाचे दृढीकरण करते/मजबुतीकरण करते याचे परीक्षण करा. याचबरोबर कोणती जाहिरात साचेबद्ध नाही हे शोधा किंवा त्याची नोंद करा.

वर्गामध्ये या जाहिरातींबद्दल चर्चा करा.

उपक्रम

बीड जिल्ह्यातील ऊसतोडणी महिला शेतमजुरांच्याबद्दल महाराष्ट्र विधानसभेत महत्त्वाचा कायदा बनवण्याची प्रक्रिया चालू आहे. या महिलांपैकी बऱ्याच महिलांनी ऊसतोडणी हंगामामध्ये काम करता यावे म्हणून गर्भाशय काढण्याची शस्त्रक्रिया करून घेतली आहे. यालाच 'हिस्टरेक्टॉमी' असेही म्हटले जाते. यासंदर्भात माहिती गोळा करा व वर्गामध्ये चर्चा घडवून आणा.

◆ ◆ ◆